

Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedros
Paveldosaugos specialybės studentės
Jolantos Sabestinaitės

Karinis paveldas Lietuvoje, jo apsaugos ir tvarkymo problemos
(1940-2005 m.)

Magistro darbas

Mokslinė vadovė
Dr. Justina Poškienė

Vilnius
2006

TURINYS

ĮVADAS.....	3
I. Lietuvos nekilnojamojo karinio paveldo objektai ir jų lokalizacija.....	12
1. Karinio archeologijos paveldo objektų skirstymas.....	14
1.1. Karinio viduramžių (XIV-XVI a.) archeologijos paveldo objektai.....	15
1.2. Bastioninio laikotarpio (XVI-XVIII a.) archeologijos paveldo objektai...	19
2. Kariniai architektūros statiniai.....	26
3. Kariniai architektūros statinių kompleksai.....	28
3.1. Viduramžių laikotarpio (XIV-XVI a.) kariniai architektūros statinių kompleksai.....	30
3.2. Bastioninio laikotarpio (XVI-XVIII a.) kariniai architektūros statinių kompleksai.....	32
3.3. Fortinių tvirtovių (XIX-XX a. pr.) laikotarpio kariniai architektūros statinių kompleksai.....	34
4. Kariniai objektai, priskiriami įvykių vietoms.....	35
5. Neregistruoti karinio paveldo statiniai.....	36
II. Lietuvos nekilnojamojo karinio paveldo objektų tvarkymas.....	40
1. Karinio archeologijos paveldo tvarkymas.....	41
2. Karinių architektūros statinių tvarkymas.....	43
3. Karinių architektūros statinių kompleksų tvarkymas.....	44
4. Įvykių vietų karinių objektų tvarkymas.....	47
5. Neregistruotų karinių objektų tvarkymas.....	48
IŠVADOS.....	50
ŠALTINIAI.....	52
LITERATŪRA.....	56
PRIEDAI.....	58
SANTRAUKA.....	63
SUMMARY.....	64

Ivadas

Tyrimo aktualumas ir pagrindimas. Nekilnojamasis Lietuvos karinis paveldas yra vienas plačiausių kultūros paveldo dalių, apimantis istorinį laikotarpį nuo viduramžių iki XX a. pabaigos. Nuo pat valstybės susidarymo Lietuva visą savo energiją skyrė karybai: pasiekta ne mažai laimėjimų karo technikoje ir organizacijoje¹.

Nepaisant šios kultūros paveldo objektų ir kompleksų grupės reikšmės, karinis paveldas nėra reglamentuotas kaip kompleksinis kultūros vertybių apsaugos objektas. Teisinėje sistemoje neišskiriami gynybiniai archeologijos ir architektūros statiniai. Taip pat nėra reglamentuota ir pati karinio paveldo objektų samprata. Dažnai karinio paveldo objektai įvardijami tiesiog kaip gynybiniai įtvirtinimai, tačiau ne visi kariniai įtvirtinimai atliko gynybinę funkciją, kai kurie iš jų buvo skirti puolimui ar apgulčiai (karo stovyklos). Dažniausiai tai lauko fortifikacijos. Todėl darbo metu bus naudojama karinio paveldo sąvoka, apimanti patvariąją - patvarios medžiagos tvirtovės ir kiti įtvirtinimai - ir lauko fortifikaciją - iš parankinių medžiagų statomi įrenginiai, padedantys lauko kariuomenei.

Nekilnojamasis Lietuvos karinis paveldas atspindi fortifikacijos raidą, reprezentuoja techninę pažangą, Vakarų Europos fortifikacijos mokyklų pavyzdžius. Norint identifikuoti karinio paveldo objektus, reikia susipažinti su fortifikacijos raida bei gana sudėtinga jos terminija. Ne mažai yra pavyzdžių, kai kariniai įtvirtinimai yra įvardijami skirtingais vardais, kartais sąvokos dubliuojasi, o dažnai ir visai neatitinka įtvirtinimo funkcijų. Dažniausiai klystama kalbant apie bastioninę fortifikaciją. Ne mažai pasitaiko prieštaravimų tarp tyrinėtojų, priskiriant karinį objektą vienai ar kitai fortifikacijos grupei. Aptinkami neatitikimai sovietmečiu sudarytuose paminklų sąrašuose ir Nekilnojamojo kultūros vertybių registre kalbant apie karinius įtvirtinimus. Dažnai tie patys objektai įvardinami ne tik skirtingais vardais, bet priskiriami skirtingoms paminklų grupėms.

Ne visi kariniam paveldui priskiriami objektai iš tiesų buvo kariniai įtvirtinimai: tai taikoma ne tik rezidencinėms pilims-rūmams, bet ir archeologijos paveldo objektams, vadinamiems gynybiniais įtvirtinimais.

Lietuvos karinio paveldo apsauga, tvarkyba ir tinkamas panaudojimas tampa vis aktualesniu. Tai lemia išaugęs susidomėjimas karo istorija bei fortifikacija. Karinis

¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 80.

paveldas sulaukia vis didesnio turistų ir karybos istorikų susidomėjimo. Tačiau saugomų objektų statusą turi ne visi karinio paveldo objektai. Pastaruoju metu ypač domimasi XX a. karinio paveldo objektais – Pirmojo ir Antrojo Pasaulinių karų įtvirtinimais bei sovietmečio fortifikacija, tačiau saugomų paminklų sąrašuose nerasime nei vieno XX a. įtvirtinimo (nekalbant apie rezistencinio judėjimo įtvirtinimus).

Darbo tikslas. Darbo tikslas – identifikuoti karinio paveldo objektus nuo viduramžių iki XX a. pabaigos, išsiaiškinti, ar visi šiuo metu žinomi kariniai įtvirtinimai yra įtraukti į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą, kokie paveldosaugos ir paveldotvarkos principai buvo taikomi kariniam paveldui sovietmečio ir posovietinėje Lietuvoje.

Darbo metu išskelti uždaviniai:

- susisteminti karinio paveldo objektus;
- įvertinti į kultūros vertybių registrą įtrauktus karinius objektus;
- atskleisti nesaugomų karinio paveldo objektų būklę;
- išanalizuoti prieštaras tarp informacinių duomenų, identifikuojant karinius objektus;
- atskleisti karinių įtvirtinimų skirtingą traktavimą sovietmečio ir sudarytuose paminklų sąrašuose ir Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre;
- palyginti sovietmečio ir posovietinės Lietuvos karinio paveldo apsaugą ir tvarkymą.

Darbo metu nebus aptariamai piliakalniai. Šie kariniai įtvirtinimai susilaukė nemažai mokslininkų ir paveldosaugininkų dėmesio, pastaruoju metu jiems sudaromos specialios tvarkymų programos.

Tyrimo objektas – Lietuvos nekilnojamojo karinio paveldo objektai, jų apsauga ir tvarkymas sovietmečiu ir posovietiniu Lietuvos periodu.

Pagal LR Valstybinės paminklosaugos komisijos sprendimą Dėl nekilnojamojo karinio paveldo išsaugojimo, priimtą 2003 m., karinis paveldas – valstybės gynybiniai objektai nuo seniausių laikų – piliakalniai, piliavietės, pilys, fortai, bunkeriai, partizanų žeminės, kareivinės ir kt. - turintys istorinę, architektūrinę, technologinę ar kraštovaizdinę vertes². Šis apibrėžimas - gana paviršutiniškas. Norint išsiaiškinti

² Lietuvos Respublikos Valstybinės paveldosaugos komisijos sprendimas “Dėl Nekilnojamojo karinio paveldo išsaugojimo”. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003, p. 163.

karinio paveldo apibrėžimą, reikėtų plačiau susipažinti su fortifikacijos sąvoka ir jos raida.

Lietuvos karinio paveldo objektus sudaro:

- Lauko fortifikacija, kuri pagal raidos etapus skirstoma į :
 - I. Viduramžių fortifikaciją:
 1. senovės gynybinius įtvirtinimus – užtvartas tarp ežerų, palisadas, kūrgrindas, medgrindas;
 - II. Bastioninio periodo fortifikaciją:
 1. karines stovyklas;
 2. pagalbinius lauko įtvirtinimus - redutus, ravelinus, šancus;
 - III. Fortinių tvirtovių ir išsklaidytos gynybinės sistemos įtvirtinimus:
 1. redutus, blindažus, baterijas, tranšėjas, slėptuves, bunkerius;
 - IV. XX a. lauko įtvirtinimus, supanašėjusius į patvarią fortifikaciją - mišrioji fortifikacija.
- Patvarioji fortifikacija, kuri bendrai skirstoma į :
 - I. Viduramžių fortifikaciją:
 1. viduramžių pilis;
 2. piliavietes;
 - II. Bastioninio periodo fortifikaciją:
 1. bastionines tvirtoves,
 2. įtvirtintus dvarus,
 3. piliavietes;
 4. gynybines miestų sienas;
 - III. Fortinių tvirtovių periodą:
 1. fortinių tvirtovių pagalbinius įtvirtinimus-fortus;
 - IV. XX a. fortifikaciją, supanašėjusią į patvarią – mišrioji fortifikacija.

XX a. karinių įtvirtinimų identifikavimas yra gana sudėtingas. XX a. fortifikaciją jau praktiškai negalima skirti į tradicinę lauko ir patvarią fortifikaciją. Todėl darbo metu šias fortifikacijas priskiriame mišriems įtvirtinimams.

Pasirinktas 1940-2005 m.³ laikotarpis atspindi sovietmečio ir posovietinės Lietuvos paveldosaugos formavimosi periodus. Remiantis architektės E. Riaubienės išskirtais sovietmečio paveldosaugos formavimosi periodais, pagal teisinį reglamentavimą ir institucinės raidos kaitą, darbo metu sudaryti posovietinio laikotarpio paveldosaugos formavimosi periodai. E. Riaubienės išskirti trys sovietmečio paveldosaugos etapai:

- pirmasis periodas (1940-1953 m.), kai 1940 m. priimtas Kultūros paminklų apsaugos įstatymas, įkurta Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, pradėta kultūros paminklų apskaita, o nuo 1951 m. ir jų pasportizacija;
- antrasis periodas (1953-1963 m.), kai kultūros paminklų apsauga rūpinosi dvi institucijos: Kultūros-švietimo įstaigų vyriausioji valdyba ir Valstybinis statybos ir architektūros reikalų komitetas ;
- trečiasis periodas (1963-1990m.), kai kultūros paveldo apsauga rūpinosi viena institucija-Kultūros ministerija, 1967 m. priimtas Kultūros paminklų apsaugos įstatymas, 1977 m. priimtas Istorijos ir Kultūros paminklų apsaugos įstatymas⁴.

E. Riaubienės pavyzdžiu, darbe buvo išskirti du posovietinio laikotarpio paveldosaugos etapai:

- pirmasis periodas (1990-1995 m.), kai iki 1995 m. galioja 1977 m. priimtas Istorijos ir Kultūros paminklų apsaugos įstatymas, o 1995 m. įsigalioja Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas, paveldosaugos valdymą vykdė dvi institucijos: Kultūros paveldo inspekcija ir Paminklotvarkos departamentas;
- antras periodas (1995-2005 m.), kai 1995 m. įsigalioja Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių įstatymas, Kultūros paveldo inspekcija ir Paminklotvarkos departamentas sujungti į vieną instituciją-Kultūros vertybių apsaugos departamentą, 2005 m. priimtas naujas Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas.

Sovietmečio ir posovietinio periodo kuriama paveldosaugos sistema lėmė karinio paveldo tvarkymą. Tokiu būdu, remiantis išskirtais paveldosaugos formavimosi periodais, darbe apžvelgtas karinio paveldo objektų tvarkymas.

³ Į šį laikotarpį įeina ir vokiečių okupacijos metai – 1941-1944 m.: tuo metu kultūros paminklus inventorizavo 1939 m. įkurta Kultūros paminklų apsaugos įstaiga.

⁴ Ten pat. P. 175.

Šaltinių apžvalga. Šiuo metu Lietuvoje dar nėra sudarytas pilnas karybos žodynas, kuris atspindėtų visų epochų fortifikacijas. Nėra veikalo, skirto ir fortifikacijos raidai tirti. Vieninteliai išlikę pulk. Kurkausko⁵ ir Gerto⁶ rankraščiai, skirti patvariajai fortifikacijai. Tačiau šie veikalai daugiau aptaria fortinių tvirtovių pagalbinių įtvirtinimų bei Pirmojo pasaulinio karo įtvirtinimų raidą. (Beje, šiuose veikaluose ne visi aprašomi įtvirtinimai priskiriami patvariajai fortifikacijai). Tuo tarpu apie ankstesnius karinius objektus nerašoma.

Plačiausiai – bastioninės – fortifikacijos raidai pažinti naudoti XVII a. autorių darbai, o būtent inžinierių ir fortifikatorių A. Freytago⁷ bei J. Naronowicz – Naronoski⁸ veikalai. A. Freytago veikalas ypač svarbus buvo nagrinėjant bastioninius lauko įtvirtinimus, tuo tarpu J. Naronowicz – Naronoski darbas bendrai apžvelgė visą tvirtovių statymo periodą ir terminiją.

Kadangi Lietuvos mokslininkai mažai dėmesio skiria bendrai fortifikacijos istorijai ir dažniausiai aptaria ją tiek, kiek reikia tyrinėjamam objektui apibūdinti, rėmėmės daugiau kaimyninių valstybių darbais, kuriuose medžiaga skirta ne tik Vakarų Europos, bet ir Lietuvos fortifikacijos istorijai. Remtasi enciklopedinio pobūdžio veikalais tokiais, kaip “Encyklopedia techniki wojskowej”⁹, “Kariniu enciklopediniu žodynu”¹⁰, “Tarybinė karine enciklopedija”¹¹, V. F. Špreko sudarytu fortifikacijos žodynu¹². Identifikuojant viduramžių Lietuvos karinius objektus, išskyrus piliakalnius, buvo naudotas “Lietuvos TSR archeologijos atlasas”¹³, o aptariant kai kuriuos bastioninio fortifikacijos periodo objektus naudota “Kultūros paminklų enciklopedija”¹⁴. Tačiau šiuose leidiniuose pateikti duomenys ne visada sutampa su atskirų tyrinėtojų išvadomis, o kartais prieštarauja ir fortifikacijos raidos dėsniams, kaip pavyzdžiui Baltadvario dvarvietės priskyrimas bastioniniam įtvirtinimui. Apžvelgiant XX a. fortifikacijas iš dalies rėmėmės A. Smetonos sudarytu karybos žodynu¹⁵. Tačiau jame daugiau dėmesio skirta po Antrojo pasaulinio karo naudojamiems kariniams įtvirtinimams.

⁵ Pulk. Kurkauskas. Patvarioji fortifikacija prieš ir po didžiojo karo. Kaunas, 1925.

⁶ Gertus. Patvarioji fortifikacija. Panemunė, 1934.

⁷ Freytag A. Architektura militaris nova et aucta. Amsterdam, 1630.

⁸ Naronowicz – Naronoski J. Budownictwo wojenne. Warszawa, 1957.

⁹ Encyklopedia techniki wojskowej. Warszawa, 1978.

¹⁰ Военный энциклопедический словарь. Москва, 1986.

¹¹ Советская военная энциклопедия. Т. I. Москва, 1990.

¹² Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь. Москва, 1946.

¹³ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. II. Vilnius, 1975.

¹⁴ Kultūros paminklų enciklopedija. T. I-II. Vilnius, 1996.

¹⁵ Smetona A. Karybos žodynas. Vilnius, 1995.

Nagrinėjant Lietuvos nekilnojamojo karinio paveldo objektus, remtasi tyrinėtojų archeologinių ir istorinių tyrimų ataskaitomis, kurios saugomos Lietuvos istorijos institute, Vilniaus apskrities archyve, Kultūros paveldo centro archyve. Darbo metu daugiausia tyrinėtojų darbų apžvelgta atskleidžiant bastioninio periodo fortifikacijas, kadangi jos dažniausiai yra painiojamos tiek tyrinėtojų, tiek paveldosaugininkų (nekalbant apie plačiąją visuomenę), pavyzdžiui, Kauno bastėja net Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre vadinama bastionu.

Identifikuojant bastioninius įtvirtinimus, svarbūs A. Tautavičiaus Belvederio¹⁶, Užupių¹⁷, Panemunio¹⁸, Biliūnų¹⁹ archeologiniai tyrinėjimai, taip pat Pašimšės²⁰ vadinamojo įtvirtinimo tyrinėjimai: šio objekto tyrinėtojas nepriskiria kariniams įtvirtinimams, tačiau Lietuvos TSR archeologijos atlase archeologijos objektas priskirtas karinių įtvirtinimų grupei, motyvacija neaiški. Ne mažiau svarbūs J. Markelevičiaus Bumbulių²¹ archeologiniai tyrinėjimai. Šis gynybinis įtvirtinimas priskiriamas bastioninio periodo karo stovyklai. A. Kuncevičiaus²² ir A. Vojevodskaitės²³ tyrinėjimai naudoti Baltadvario įtvirtintos dvarvietės identifikavimui: tyrinėtojai įtvirtinimą vadina bastionine pilimi, kas prieštarauja fortifikacijos raidai Lietuvoje. G. Zabielos²⁴ archeologinių tyrinėjimų ataskaitoje Siesikų dvarvietė taip pat įvardijama kaip bastioninė fortifikacija. M. Černiauskas²⁵ Mirabelio įtvirtinime taip pat įžiūri bastionus. Tokioms tyrinėtojų išvadoms prieštarauja karo istorikai, kurie bus aptarti toliau.

¹⁶ Tautavičius A. 1972 m gegužės 22- 10 d. vykusios žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita // LII B. 231. P. 6.

¹⁷ Tautavičius A. 1971 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Kėdainių, Jonavos, Kauno, Kaišiadorių, Prienų, Alytaus, Trakų, Švenčionių, Raseinių, Vilniaus rajonuose ataskaita. KPCA. F.27. Ap.1. B.146.

¹⁸ Tautavičius A. 1972 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita (Alytaus, Jurbarko, Marijampolės, Kauno, Plungės, Šilutės, Rokiškio, Zarasų, Vilniaus raj.) // LII. B. 321.

¹⁹ Tautavičius A. 1961 m., žvalgomosios archeologinės ekspedicijos į Vilkijos, Ariogalos, Raseinių, Skaudvilės, Varnių, Šilalės, Tauragės ir Jurbarko rajonus ataskaita // LII. B. 101.

²⁰ Tautavičius A. Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Jurbarko, Kauno, Kėdainių, Kelmės, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių rajonuose ataskaita 1967. KPCA. F.7. Ap.1. B.125.

²¹ Markelevičius J. Kelmės rajono archeologijos paminklų žvalgymo ir žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita (1974m.). KPCA. F.27. Ap.1. B.62.

²² Kuncevičius A. 1999 m. Baltadvario piliavietės archeologijos žvalgomųjų tyrimų ataskaita // LII. B. 3471.

²³ Vojevodskaitė A. Respublikinės reikšmės archeologijos paminklo Nr. 682 – sen. vienuolyno Molėtų raj. Videniškių apylinkėje Baltadvario km. ir buvusio Baltadvario dvaro ir koplyčios istoriniai tyrimai. // VAA. F5. B. 3529.

²⁴ Zabiela G. Archeologijos paminklų žvalgyimas Jonavos, Pasvalio, Rokiškio, Širvintų, Ukmergės, Utenos, Zarasų rajonuose 1991 metais. // LII. B. 1918.

²⁵ Černiauskas M. Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos Koordinavimo grupės ekspedicijos po Kupiškio rajoną ataskaita. // LII. B. 134.

Z. Baubonio²⁶ ir A. Kuncevičiaus²⁷ tyrinėtoms Rokantiškių ir Pilaitės piliavietėms tyrinėtojų įvardijamos kaip piliakalniai arba net įtvirtinti dvarai. Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre šios archeologinės vietos vadinamos piliavietėmis. Toks padrikas sąvokų vartojimas tik apsunkina objekto tyrinėjimus ir jų identifikaciją.

Šios tyrinėtojų ataskaitos buvo svarbios ir informatyvios atskleidžiant karinio paveldo objektus.

Kita darbo metu nagrinėta šaltinių grupė priskiriama karinio paveldo apsaugai ir tvarkybai. Kaip šaltiniai naudoti sovietmečiu priimti įstatymai: 1940 m.²⁸ ir 1977 m.²⁹ priimti kultūros paminklų apsaugos įstatymai; posovietiniu periodu: 1993 m. priimtas saugomų teritorijų įstatymas; 1994 m. - Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas, 2005 m. - naujas Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas³⁰, 2003 m. deklaruotas Lietuvos Respublikos Valstybinės paveldosaugos komisijos sprendimas „Dėl Nekilnojamojo karinio paveldo išsaugojimo“³¹. Pastarasis teisės aktas tiesiogiai sietinas su kariniu paveldu.

Kadangi kultūros vertybių apskaita yra pirmasis kultūros vertybių išsaugojimo darbų etapas, darbo metu remtasi sovietmečiu sudarytais kultūros paminklų sąrašais³² bei nekilnojamuoju kultūros vertybių registru³³. Sovietmečio ir posovietinės Lietuvos paminklų sąrašuose išryškėjo skirtingas karinio paveldo objektų traktavimas, tai pat prioritetą teikiamas skirtingiems kariniams objektams. Darbo metu neanalizuoti laikinosios apskaitos ir naujai išaiškinamų objektų sąrašai.

Nagrinėjant sovietmečio ir posovietinio laikotarpio tvarkymo darbus naudotos Kultūros paveldo centro surištos karinio paveldo objektų bylos – dosjė, kuriose yra kultūros vertybės aprašas, objekto visumos, jo sudėtinių dalių, vertingiausių elementų

²⁶ Baubonis Z. Pilaitės piliakalnio teritorijos Vilniaus m. 1995 m. žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita.// KPC duomenys.

²⁷ Kuncevičius A. Pilaitės piliakalnio Vilniaus m. archeologinių tyrimų ataskaita. 1997 m; Kuncevičius A. Rokantiškių piliavietės žvalgymo ir tvarkymo darbų ataskaita. 1995 m. KPCA duomenys.

²⁸ 1940m. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas. *Valstybinės kultūros paveldo komisijos tinklalapis*. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-10)

²⁹ 1977 m. Kultūros paminklų apsaugos Įstatymas. *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo ir finansavimo žinybas*. T. I. Vilnius, 1975.

³⁰ 1994 m. ir 2005 m. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-10).

³¹ Lietuvos Respublikos Valstybinės paveldosaugos komisijos sprendimas „Dėl Nekilnojamojo karinio paveldo išsaugojimo“. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.

³² Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius, 1973 ir 1977.

³³ Kultūros vertybių registras. <http://www.kpc.lt> (žiūrėta 2006-04-05)

fiksacija, tyrimų, tvarkymo darbų ir archyvinė medžiaga. Peržiūrėtos visos saugotino karinio paveldo objektų bylos³⁴.

Karinio paveldo objektams priskiriami ir rezistencinio judėjimo gynybiniai įtvirtinimai. Tačiau nekilnojamųjų kultūros vertybių registre tokių gynybinių įtvirtinimų neaptiksime, nes jie neiškirti kaip pavieniai objektai, o įtraukti kaip žuvusiųjų rezistencijos dalyvių atminimo vietos. Vietoves ir statinius, susijusius su sovietinio genocido aukomis ir rezistenciniu judėjimu, fiksuoja ir inventorizuoja Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras (toliau LGGRTC). Bendradarbiaudamas su Kultūros paveldo centru (toliau KPC), LGGRTC pateikia surinktą medžiagą KPC, o KPC atrenka objektus, kurie įtraukiami į Registrą. Tokiu būdu į Registrą jau įtraukta daugiau kaip šimtas partizanų žuvimo vietų: daugiau kaip trisdešimtyje aptikti partizanų įtvirtinimai. Pagal LGGRTC pateiktus duomenis, apie trisdešimtyje saugotinių vietovių buvo partizanų įtvirtinimai, keli jų atstatyti. Darbo metu peržvelgti atstatytų įtvirtinimų – bunkerių ir slėptuvės – aprašai³⁵.

Literatūros apžvalga. Lietuvos istoriografijoje darbų, skirtų karinio paveldo objektams, yra nedaug, palyginus su kaimyninėmis šalimis. Išskiriant lauko fortifikaciją, naudotasi V. Rakučio straipsniu³⁶, Z. Baubonio išvadomis apie kūrgrindas ir medgrindas³⁷, nagrinėjant viduramžių patvariąją fortifikaciją remtasi V. Žulkaus³⁸, G. Zabielos³⁹, D. Žukausko⁴⁰, A. Kuncevičiaus⁴¹ straipsniais, Lietuvos architektūros istorija⁴². Bastioninę patvariąją ir lauko fortifikaciją padėjo atsekti I. Veliutės straipsnis⁴³, D. Sutkaus Vakarų Europos ir LDK bastioninės fortifikacijos palyginimas⁴⁴ leido nustatyti, kokių įtvirtinimų Lietuvoje nebuvo, pavyzdžiui, barbakanų, tačiau nepaisant to, Vilniaus bastėja dažnai vadinama barbakanu. Vilniaus bastėją ir gynybinius įtvirtinimus tyrinėjo I. Jučienė⁴⁵. Fortinių Lietuvos tvirtovių periodą tyrinėjo

³⁴ Išnašos į konkrečias objektų bylas bus daromos analizuojant atitinkamus įtvirtinimus.

³⁵ Išnašos į konkrečių įtvirtinimų bylas bus daromos konkrečiai juos aptariant.

³⁶ Rakutis V. Lauko fortifikacija Lietuvoje. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.

³⁷ Baubonis Z. Kūrgrindų, medgrindų ir žemgrindų klausimu. *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai: Konferencijos pranešimų tezės*. Vilnius, 1988.

³⁸ Žulkus V. Klaipėdos pilis. Statybos istorija ir tyrimai. *Lietuvos pilių archeologija*. Klaipėda, 2001.

³⁹ Zabiela G. Nuo medinės prie mūrinės pilies. *Lietuvos pilių archeologija*. Klaipėda, 2001; Zabiela G. Lietuvos piliakalniai: tyrinėjimų aspektas. *Lietuvos archeologija* 24. Vilnius, 2003.

⁴⁰ Žukauskas D. Medininkų pilis: praeitis, dabartis ir ateitis. *Trakų istorijos muziejus*. <http://www.trakai.lt> (žiūrėta 2006-04-15).

⁴¹ Kuncevičius A. Lietuvos viduramžių pilys. Vilnius, 2005.

⁴² Lietuvos architektūros istorija. T. I-II. Vilnius, 1987, 1994.

⁴³ Veliutė I. XVI – XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje. *Karo archyvas*. Nr. XVII, Vilnius, 2002.

⁴⁴ Sutkus D. Fortifikacijos raida po šaunamojo ginklo atsiradimo. *Kardas*. Vilnius, 2005.

⁴⁵ Jučienė I. Artilerijos bastionas. *Lietuvos pilys*. Vilnius, 1971.

N. Steponaitytė⁴⁶, K. Tamašauskas⁴⁷. Fortinius statinius trumpai ir labai paviršutiniškai aptarė Z. Vičys, R. Kunigonis, P. Žarys bendram veikale „Miesto ir gyvenvietės fortifikacija“⁴⁸. Apžvelgiant rezistencinio judėjimo įtvirtinimus naudota M. Pocius, A. Baltrušaičio⁴⁹, A. Anušausko medžiaga⁵⁰.

Lietuvos istoriografijoje nėra nei vieno veikalo, skirto lauko įtvirtinimams.

Patvariajai Lietuvos fortifikacijai – viduramžių pilims, bastioninėms tvirtovėms, miestų gynybinės sienoms, Kauno ir Klaipėdos tvirtovėms (išskyrus Alytaus tvirtovę) - skirta ne mažai darbų, tačiau vienas iš darbo tikslų – sudaryti bendrą karinio paveldo objektų vaizdą, todėl nebuvo sisteminama visa medžiaga apie pavienius objektus. Daugiau dėmesio kreipta į bendrą fortifikacijos raidą.

Lietuvos istoriografijoje bendrų fortifikacijos veikalų nėra. Todėl naudoti lenkų fortifikacijos istorikų veikalai: B. Dybas⁵¹, B. Guerquin⁵², A. Gruszeckio⁵³, kurie, tyrinėjo ir kai kurias patvariausias LDK fortifikacijas. Rusų karo istorikų veikalais naudotasi, nagrinėjant XIX-XX a. fortifikaciją: V. Čekmariovu⁵⁴, V. V. Jakovlevu⁵⁵. Taip pat grupuojant lauko įtvirtinimus naudoti N. N. Golovino⁵⁶, A. Pliucinskio⁵⁷ veikalai.

Analizuojant karinio paveldo apsaugą ir tvarkymą sovietmečiu svarbi buvo E. Riaubienės architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo darbų sovietmečiu analizė⁵⁸. Lyginant sovietmečio ir posovietinio periodo karinio paveldo objektų apsaugą ir tvarkymą svarbus J. Glemžos darbas⁵⁹. Šis veikalas ypač padėjo nustatant objektų tvarkymo darbų tikslus ir metodus.

⁴⁶ Steponaitytė N. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXV. Nr. 3. Vilnius, 2001.

⁴⁷ Tamašauskas K. Iš Jauno tvirtovės fortų istorijos. *Statyba ir architektūra*. 1997. Nr.4.

⁴⁸ Vičys Z., Kunigonis R., Žarys P. Miesto ir gyvenvietės fortifikacija. Vilnius, 2000.

⁴⁹ Pocius M., Baltrušaitis A. Lietuviškoji partizanų statyba. *Statyba ir architektūra*. IX. Vilnius, 2001.

⁵⁰ Anušauskas A. Partizaninio judėjimo paveldas ir jo išsaugojimas. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.

⁵¹ Dybas B. *Fortece Rzeczypospolitej*. Torun, 1998.

⁵² Guerquin B. *Zamki w Polsce*. Warszawa, 1974.

⁵³ Gruszecki A. *Bastionowe zamki w Malopolsce*. Warszawa, 1962.

⁵⁴ Чекмарев В. *Теория крепостной обороны*. Санкт-Петербург, 1910.

⁵⁵ Яковлев В. В. *История крепостей*. Санкт-Петербург, 1995.

⁵⁶ Головин Н. Н. *Полевое военно-инженерное дело*. Paris.

⁵⁷ Плюцинский А. *Полевое военно-инженерное искусство*. С-Петербург, 1886.

⁵⁸ Riaubienė E. Architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo Lietuvoje 1940-1990 m. kiekybinė analizė. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXV. Vilnius, 2001. Nr. 4.

⁵⁹ Glemža J. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsauga ir tvarkymas. Vilnius, 2002.

Išskiriant paveldosaugos formavimosi etapus Lietuvoje, ypač sovietmečiu, remtasi architektės D. Bražėnaitės-Dijokienės⁶⁰ sudarytu XX a. Lietuvos paveldo apsaugą reglamentuojančių dokumentų ir jų projektų sąvadu.

I. Lietuvos nekilnojamojo karinio paveldo objektai ir jų lokalizacija

Pagal Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymą, Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugą sudaro: apskaita; skelbimas saugomu; saugojimas – tvarkyba ir naudojimas; pažinimas, jo sklaida; atgaivinimas (reabilitacija)⁶¹. Šiuo skirstymu ir remiamės, skirstant darbą į dalis.

Darbo metu bandysime išsiaiškinti, kokie yra žinomi karinio paveldo objektai, ar visi jie yra registruoti Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre (toliau Registas), kokie kariniai objektai buvo sovietmečio sudarytuose saugomų paminklų sąrašuose; ar visi Registre įvardijami (senovės) gynybiniai įtvirtinimai iš tiesų atliko gynybinę funkciją; kokie prieštaravimai kyla tarp sovietmečiu sudarytų paminklų sąrašų ir Registro pateiktų duomenų, kalbant apie karinius įtvirtinimus; kokie yra neatitikimai tarp mokslininkų, tyrinėjusių karinius paminklus, pateiktų duomenų.

Kultūros vertybių apsaugos teisinį pagrindą suteikia tų vertybių įtraukimas į valstybės kultūros vertybių registrą ar atitinkamai į vietinės savivaldybės vietinį registrą⁶². Taigi kultūros vertybių apskaita yra pirmasis kultūros vertybių išsaugojimo darbų etapas. Pagal Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymą, nekilnojamojo kultūros paveldo apskaitą sudaro inventorizavimas, konkrečių nekilnojamųjų kultūros vertybių išaiškinimas ir registravimas⁶³. Kultūros vertybių paieškas, jų tyrimo, inventorizavimo ir registravimo bei informacijos apie kultūros paveldą kaupimo, tvarkymo ir saugojimo taisyklių projektus, organizavo ir vykdė kultūros vertybių ir informacijos apie jas paiešką, mokslinius tyrimus bei kitus darbus, reikalingus kultūros vertybių apskaitai, jų propagavimui, informacijos kaupimui ir saugojimui vykdo KPC⁶⁴. Sovietmečiu paminklų apskaitą, inventorizavimą,

⁶⁰ Bražėnaitė-Dijokienė D. Paveldosaugos sampratos kaita XX a. Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV. Vilnius, 2000. Nr. 2.

⁶¹ 2004 m. rugsėjo 28 d. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas. I skr. 4 str. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-25).

⁶² Glemža J. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsauga ir tvarkymas. P. 61.

⁶³ 2004 m. rugsėjo 28 d. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas. I skr. 4 str. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-25).

⁶⁴ Kultūros paveldo centro informacija. <http://www.kpc.lt> (žiūrėta 2006-05-03) Šiuo metu įstaiga likviduojama.

paminklosaugos darbų metodinį reguliavimą vykdė Mokslinė metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba (MMKPAT) . Vėliau ši taryba tapo KPC.

Sovietmečiu buvo įtvirtinta paminklų apskaita, pradėta kultūros paminklų registracija. Buvo sudaromi Respublikinės ir vietinės reikšmės archeologijos, architektūros, dailės, istorijos, urbanistikos paminklų sąrašai. Pagal sovietmečiu sudarytus Istorijos ir Kultūros paminklų sąrašus nekilnojamojo karinio paveldo objektai priskirtini:

- archeologijos;
- architektūros;
- istorijos paminklams.

Kultūros paminklų apskaita tęsiama ir posovietinėje Lietuvoje. Tačiau atsisakyta respublikinės ir vietinės reikšmės paminklų sugrupavimo. Po 1990 m. nekilnojamosios kultūros vertybės suskirstytos į archeologijos, įvykių vietas, mitologinius objektus, monumentus, laidojimo vietas, urbanistikos, statinius, statinių priklausinius, statinių kompleksus. Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre įrašytus nekilnojamojo karinio paveldo objektus sudaro:

- archeologinės vietos,
- statiniai,
- statinių kompleksai,
- įvykių vietos.

Lyginant sovietmečio ir posovietinės Lietuvos karinio paveldo objektų registravimą, išryškėjo skirtingas karinio paveldo objektų traktavimas sovietmečio sudarytuose paminklų sąrašuose ir Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre.

Kadangi tikslaus “senovės gynybinių įtvirtinimų” apibrėžimo nėra, taip ir liko neaišku, kuo gi skiriasi piliakalnis nuo gynybinio įtvirtinimo? Šis klausimas kyla palyginus sovietmečiu sudarytus kultūros paminklų sąrašus ir naujai sudaromą Registrą, kuriame sovietmečiu archeologų įvardinti piliakalniai tampa senoviniais gynybiniais įtvirtinimais. Taip pat sunku suvokti partizanų, kovojuosiu už Lietuvos nepriklausomybę, gynybinių įtvirtinimų - bunkerių ar slėptuvių – situaciją Lietuvos paveldosaugoje. Šiuo metu Registre nėra nei vieno įrašyto rezistencinio judėjimo gynybinio įtvirtinimo -bunkerio ar slėptuvės; šie kariniai objektai Registre tapatinami su įvykių ir laidojimo vietomis, o tiksliau su žuvusiųjų rezistencijos dalyvių atminimo vietomis. Sovietmečiu sudarytuose paminklų sąrašuose aptinkama ypač daug partizanų

žeminių. Suprantama, kad tuo metu daug dėmesio skirta sovietinės valdžios istorijai, jos objektams – sovietinių karių žuvimo, partizanų žeminių vietoms.

Saugomų objektų statusą turi ne visi karinio paveldo objektai. Dauguma nesaugomų objektų yra statyti XX a. Sovietinės fortifikacijos statiniai nėra saugomi gal būt dėl to, kad jie ne taip seniai tapo istorija, tačiau neaišku, kodėl nesirūpinama Pasaulinių karų įtvirtinimais. Pavyzdžiui, Antrojo pasaulinio karo vokiečių gynybiniai įtvirtinimai Klaipėdoje (dotai) buvo įrengti pagal tipinius to meto vokiečių projektus; po karo tokio tipo fortifikaciniai įrenginiai daugiau nebuvo statomi, todėl objektas turi išliekamąją vertę. Kyla klausimas, kodėl Kauno tvirtovės nebaigti statyti pagalbiniai fortai, blindadžai, o tiksliau jų liekanos, yra saugotini, o Pasaulinių karų vokiečių, lenkų gynybiniai įtvirtinimai ne?

Šioje darbo dalyje bus bandoma atsakyti, kas sudaro karinio paveldo objektų grupę, kaip šiuos objektus supranta autoriai, tyrinėję karinius paminklus, kurie iš įtvirtinimų yra saugomi. Nekilnojamųjų kultūros vertybių registro pagrindu, karinio paveldo objektai bus apžvelgti pagal jų įtraukimo į sąrašus tvarką. Taip pat darbe kariniai įtvirtinimai suskirstyti pagal Lietuvos fortifikacijos raidos etapus:

- I. Viduramžių mūrinės pilys ir lauko fortifikacija;
- II. Bastioninės pilys, gynybinės miestų sienos, bastioniniai lauko įtvirtinimai, rezidencinės pilys ir įtvirtinti dvarai;
- III. Fortinės tvirtovės bei išsklaidytos gynybinės sistemos įtvirtinimai;
- IV. XX a. mišrioji fortifikacija – lauko ir patvarieji įtvirtinimai.

Darbo metu nebus aptariami piliakalniai. Šie skaitlingiausi karinio paveldo objektai yra susilaukę ypatingo dėmesio ir nemažai tyrinėti.

1. Karinio archeologijos paveldo objektų skirstymas. Pagrindinė šio skyriaus užduotis būtų išsiaiškinti, kas sudaro Lietuvos karinio archeologijos paveldo objektus, kokia jų situacija sovietinėje ir posovietinėje Lietuvos paveldosaugoje.

Į Registrą, karinio paveldo objektus, įtrauktus, kaip archeologinės vietos, sudaro:

- lauko įtvirtinimai,
- piliavietės.

Tokie patys kariniai objektai, kaip Archeologijos paminklai, išskirti ir sovietiniuose paminklų sąrašuose, tik juos dar papildo medgrindos. Šių, kūrgrindų ir medgrindų, karinių įtvirtinimų sąvokos dažnai sutapatamos. Neaišku, ar galima

kūlgrindas ir medgrindas - slaptus praėjimus per pelkes - traktuoti kaip fortifikacijos įrenginius. Tačiau archeologas Zenonas Baubonis⁶⁵, karo istorikas Valdas Rakutis⁶⁶ kūlgrindas, medgrindas įvardija kaip kelius, turinčius strateginę gynybinę reikšmę. Taip pat neaišku, kodėl sovietmečiu dalis registruotų piliakalnių Registre šiuo metu vadinami gynybiniais įtvirtinimais. Pasak kultūros paveldo centre dirbančių archeologų⁶⁷, dėl papildomai atliekamų tyrinėjimų pastaruoju metu keičiami sovietmečiu pateikti mokslininkų duomenys.

XVI-XX a. fortifikatoriai, tokie kaip A. Freytag⁶⁸, J. Naronowicz – Naronski⁶⁹, V. Šprekas⁷⁰, išskiria dvi fortifikacijos rūšys: patvariuosius bei lauko įtvirtinimus. Šiame skyriuje aptariami kariniai įtvirtinimai, šiuo metu esantys archeologijos objektais, yra priskiriami tiek patvariajai, tiek lauko fortifikacijai. Prieš tai minėtos kūlgrindos, medgrindos ir senovės gynybiniai įtvirtinimai yra priskiriami lauko fortifikacijai. Tuo tarpu piliavietės, įtvirtinti dvarai – patvariajai fortifikacijai. Tiek sovietmečiu sudarytuose Archeologijos paminklų sąrašuose, tiek Registre esančiose Archeologijos vietose, daugiausia yra lauko fortifikacijos objektų. Dažniausiai tai viduramžių ir bastioninės fortifikacijos periodų kariniai įtvirtinimai. Ne mažai lauko įtvirtinimų nėra datuoti: jie nėra fiksuoti jokiuose dokumentuose, o tai reiškia, jog problematiška juos datuoti bei susieti su konkrečia laukta karine invazija į Lietuvą.

1.1. Karinio viduramžių (XIV-XVI a.) archeologijos paveldo objektai.

Archeologijos paveldui priskiriama:

- lauko fortifikacija
- ir patvarioji fortifikacija.

Karinio archeologijos paveldo patvarioji ir lauko viduramžių fortifikacija Lietuvoje nėra gausi. Palyginus su Vakarų Europos fortifikacija, Lietuvoje išliko tik nedidelė dalis įtvirtinimų. Sunyko didžioji dalis lauko įtvirtinimų.

V. Rakutis viduramžių lauko fortifikacijai priskiria kūlgrindas, miškų užtvartas, užtvartas tarp ežerų, apgulties įtvirtinimus⁷¹. Tarp išlikusių saugomų viduramžių karinio archeologijos paveldo objektų yra Rėkučių gynybinis įtvirtinimas – užtvarta tarp ežerų,

⁶⁵ Baubonis Z. Kūlgrindų, medgrindų ir žemgrindų klausimu. *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai: Konferencijos pranešimų tezės*, p. 47–53.

⁶⁶ Rakutis V. Lauko fortifikacija Lietuvoje. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*, p. 111-123.

⁶⁷ R. Astrauskas, KPC darbuotojas.

⁶⁸ Freytag A. *Architektura militaris nova et aucta 1630*.

⁶⁹ Naronowicz – Naronski J. *Budownictwo wojenne*.

⁷⁰ Шпрек. В. Ф. *Фортификационный словарь*.

⁷¹ Rakutis V. Lauko fortifikacija Lietuvoje, p. 113-114.

Medvėgalio kūrgrinda, sovietmečiu piliakalniais vadinami Jakų, Auksūdžio, Erslos gynybiniai įtvirtinimai. Kol kas neaišku, kodėl šie trys įtvirtinimai, sovietmečiu sudarytame "Lietuvos TSR Archeologijos atlase"⁷² vadinami piliakalniais, šiuo metu Registre įvardijami kaip senovės gynybiniai įtvirtinimai.

Be jau minėtų viduramžių įtvirtinimų išskiriame palisadas ir medgrindas, tačiau šie lauko įtvirtinimai nėra įtraukti į Registrą. Lauko pagalbinis įtvirtinimas - palisadas turėjo viduramžių Klaipėdos pilis⁷³. (1 priedas. Viduramžių fortifikacijos terminai). Būta ir medgrindų, tačiau apie jas žinių yra mažai. Vienintelė medgrinda – Kernavės - buvo saugota sovietmečiu. Šiuo metu Registre neįrašyta nei viena medgrinda. Pasak Z. Baubonio, medžiais grįstų grindinių - medgrindų yra mažiau nei kūrgrindų – tik 7. Tuo tarpu kūrgrindų archeologas priskaičiuoja apie 27⁷⁴. Tačiau šie objektai dar labai mažai Lietuvoje tyrinėta archeologinių paminklų grupė bei iki šiol nesusilaukė didesnio dėmesio. 1973 m. "Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašė" įtrauktos tik 5 kūrgrindos ir 1 medgrinda⁷⁵. 1997 m. į Registrą įtraukta tik Medvėgalio kūrgrinda – trijų Sietuvos kūrgrindų atkarpa. Sovietmečiu Archeologijos paminklų sąrašuose buvo užregistruota daugiau senovės gynybinių įtvirtinimų, kuriuos priskiriame viduramžių archeologijos paveldui: tai Jonelaičių, Milašiūnų, Pelyšių įtvirtinimai. Greičiausiai dėl sunykimo jie nėra įtraukti į dabartinį Registrą.

Kariniam archeologijos paveldui priskirtinos lauko fortifikacijos - karinės stovyklos, tačiau Lietuvoje nėra žinomos tokios viduramžių įtvirtintos stovyklavietės. Gal būt jos tiesiog neišliko.

Registre Archeologinėms vietoms priskiriami kariniai įtvirtinimai, formuoti Lietuvos viduramžiais – XIII-XVI a. - yra Rėkučių, Jakų, Auksūdžio, Erslos gynybiniai įtvirtinimai bei Medvėgalio kūrgrinda.

Rėkučių gynybinis įtvirtinimas (Vilniaus apsk., Švenčionių r., Švenčionėlių sen.) – senosios lauko fortifikacijos pavyzdys. Šiaurės vakaruose gynybinis įtvirtinimas remiasi į Žeimenio ežero užpelkėjusią įlanką. Į kitas puses yra miškas, išskyrus pylimo dalį, kuri ribojasi su geležinkelio zona (XIX a. viduryje nutiestas geležinkelis nuardė dalį pylimo). XII-XIII a. gynybinį įtvirtinimą sudaro pylimas ir priešais jį esantis griovys. Pylimas yra iki 1,1 m aukščio ir 5 m pločio ties pagrindu. Priešais pylimą (š.r.

⁷² Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Sud. G. Zabiela. T. II.

⁷³ Žulkus V. Klaipėdos pilis. Statybos istorija ir tyrimai. *Lietuvos pilių archeologija*. P. 45-66.

⁷⁴ Baubonis Z. Kūrgrindų, medgrindų ir žemgrindų klausimu. *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai: Konferencijos pranešimų tezė*, p. 47-53.

⁷⁵ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. 1973 ir 1977.

jo pusėje) iškastas apie 5 m pločio griovys. Pylimas yra apie 830 m ilgio (su 70 m ilgio atkarpa, kurią nuardė geležinkelis). Pylimo vietoje buvo iš pušinių rąstų surešta gynybinė užtvara. Ji statyta iš sukirstų rąstų, o susidaręs apie 1,5 m pločio tarpas tarp sienų užpildytas iš priešais pylimų iškasto griovio paimtu smėliu. Dalis gynybinės sienos sudegė ir po to nebebuvo atstatyta. Tyrimai leidžia teigti, kad pirmoji kliūtis buvo prieš griovį esanti medinė užtvara. Už jos buvo apie 1 m gylio ir 5 m pločio griovys, kurio dugnas ir pylimo šlaitas nuo griovio buvo sutvirtintas akmenimis⁷⁶.

Mažai žinoma apie dar vieną viduramžių epochą menantį gynybinį įtvirtinimą - *Jakų, Mozūriškių, Sudmantų* (Klaipėdos apsk., Klaipėdos r., Klausmylių km.) senovės gynybinį įtvirtinimą, vadinamą Piltine. Senovės gynybinį įtvirtinimą sudaro iki 30 m pločio ties pagrindu ir 0,3-0,6 m aukščio pylimas, juosiantis 45 m skersmens aikštelę. Pietiniame aikštelės pakraštyje, pylime, yra įdubimas - buvęs įėjimas. Pylimu apjuostos aikštelės viduje kastuose šurfuose 0,8-0,95 m gylyje aptikta stulpaviečių, molio tinko fragmentų. Pylimo vidiniame pakraštyje aptiktas 120x120x0,7 m dydžio akmuo, skaldytų akmenų grindinėlis, smulkių degėsių, lipdytos keramikos, geležies šlako, apdegusio molio tinko⁷⁷. 2000 m. aptikti sužalojimai: dalis teritorijos ariama, per teritoriją važinėja ūkio technika, ko pasekoje įtvirtinimą kerta keliukas⁷⁸.

Taip pat XIII-XIV a. lauko fortifikacijos įtvirtinimams priskiriamas *Auksūdžio*, vadinamo Kūlių Pile (Klaipėdos apsk., Kretingos r., Aukūdžio km.), senovės gynybinis įtvirtinimas. Ši Kretingos rajone esanti įtvirtinimą sudaro į Vakarus nuo kaimo esanti kalvelė aukštumoje, kuri vadinama pilaitės kalnu. Akmenų aptvarai, vad. Kūliu Pile, yra į Šiaurę nuo piliakalnio, apie 1 km. Žvalgyimo metu aptiktas akmenų ratas. Didžiausias sukrautų akmenų rato aukštis iki 0,8 m, skersmuo – 50 cm. Aplink yra balų, miške itin gausu įvairaus dydžio akmenų. 120 m į pietryčius nuo Pilalės yra kita stambių akmenų krūsnis, sudėta tiesia linija. Kasinėjant buvo aptikti sudegintų mirusiųjų kapų pėdsakai⁷⁹.

Erslos senovės gynybinis įtvirtinimas (Skuodo r., Šančių apyl.) vadinamas Pilale, yra žemoje, lygioje vietoje esantis 45 m skersmens plotas, apjuostas maždaug 1 m

⁷⁶ Kultūros vertybių registro duomenys. Rėkučių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Vertybės (paminklo) kodas: A 712.; Rakutis V. Lauko fortifikacija Lietuvoje, p. 113-114.

⁷⁷ Kultūros vertybių registro duomenys. Jakų gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1561.

⁷⁸ Kultūros vertybių registro duomenys. Jakų senovės gynybinio įtvirtinimo. dosjė. Kodas: A 1561.

⁷⁹ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. II, p. 32; Kultūros vertybių registro duomenys. Auksūdžio, vad. Kūlių Pile dosjė. Vertybės (paminklo) kodas: A 1815.

aukščio ir 5-6 m pločio akmens pylimu⁸⁰. Apie šį gynybinį įtvirtinimą žinoma mažai, nes jis iki šiol nėra tyrinėtas.

Manoma, jog galingiausias Medininkų žemės pilis: Dievytį, Medvėgalį, Paršpilį, Lopaičius jungė karinis kelias, turėjęs slaptas kūrgrindas ir medgrindas, kuriomis keliauti galėjo tik jas gerai žinantys vietos gyventojai. Tai patvirtina netoli Paršpilio esanti *Medvėgalio kūrgrinda* (Tauragės apsk., Šilalės r., Karūžiškių km.) ir šaltinis, vietinių gyventojų vadinamas "Milžinų maudykla". Medvėgalio kūrgrinda – viena slaptų kelio, jungusio Medvėgalio, Paršpilio ir Šiuraičių pilių įgulas, atkarpų. Ji įrengta žemaičių ir kuršių kovų su Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordiniais laikotarpiu: XIII - XIV a. Šiandien yra žinomos 3 kūrgrindos atkarpos. Pirmoji eina per Sietuvos upelį. Jos ilgis – 250 m, plotis – 8 m (per patį upelį iki – 20 m). Kitos dvi eina per gretimas pelkes, jų ilgis - 180 ir 150 m, plotis 3-4 m. Į šiaurės vakarus nuo kūrgrindos stūkso padavimais apipintas ir dažnai kryžiuočių kronininkų minimas Paršpilis (Burbiškių piliakalnis)⁸¹.

Lyginant Lietuvos viduramžių lauko fortifikaciją su Vakarų Europos, pastebima, kad Europoje to meto įtvirtinimų buvo žymiai daugiau, tačiau jų įvairovė nėra didelė. Pasak fortifikacijos istoriko V. Špreko, viduramžiuose lauko fortifikacijos įrenginiai naudoti rečiau. Dažniau lauko įtvirtinimus naudojo anglų ir škotų lankininkai, kurie prieš mūšį statydavo palisadas iš iečių ir spygliuotų žiedų, norint apsisaugoti nuo raitelių. Šiam laikotarpiui būdingos įtvirtintos karo stovyklos⁸². Lauko fortifikacijos atgimimas tiek Vakarų Europoje, tiek Lietuvoje įvyksta XVI a., kai atsiranda pastovi samdoma pėstininkų kariuomenė, tobulėja šaunamasis ginklas.

Patvariosios fortifikacijos archeologinėms vietoms priskiriamos piliavietės, kurių vietoje anksčiau stovėjo patvarieji įtvirtinimai. Tiek sovietmečio paminklų sąrašuose, tiek Registre piliaviečių skaičius nėra didelis: saugomos yra viduramžių Vilniaus, Kernavės, Senujų Trakų, Klaipėdos, Prienų, Veliuonos, Vikūnų, Skirsnemunės, Kalnėnų (Bišpiliukai) piliavietės. Patvariajai fortifikacijai priskiriami ir Liškiavos piliakalnis bei Trakų Pusiasalio pilies piliavietė. E. Riaubienė, analizavusi architektūros paveldo karinių objektų tvarkymo darbus sovietmečiu⁸³, priskiria Liškiavos ir Trakų Pusiasalio pilies piliakalnį ir piliavietę architektūros statiniams. Tačiau Registre šie

⁸⁰ Lietuvos TSR archeologijos atlasas, p. 32; Kultūros vertybių registro duomenys. Erslos senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Vertybės (paminklo) kodas: A 1877.

⁸¹ Sietuvos (Medvėgalio) kūrgrinda. Varnių regiono parko direktorės Irenos Zimbienės šifruotas interviu.(2006-04-28).

⁸² Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь, с. 77.

⁸³ E. Riaubienė. Architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo Lietuvoje 1940-1990 m. kiekybinė analizė. *Urbanistika ir architektūra*, p. 175-181.

kariniai įtvirtinimai yra ne statinių, o archeologinių vietų grupėje. Taigi neaišku, kaip šiuos gynybinius objektus galima būtų traktuoti – ar kaip archeologijos, ar kaip architektūros paveldo objektus.

Liškiavos piliakalnis (Alytaus apsk., Varėnos r., Liškiavos km.) dar vadinamas Pilies kalnu, Raganos mūru, Perkūno šventinyčia⁸⁴. Šiuo metu Liškiavos piliakalnio žemės paviršiuje išlikusios pietinio pilies bokšto liekanos. Netoliese yra ir antrojo-šiaurinio- bokšto keturkampių pamatų likučiai.

Trakų Pusiasalio piliavietėje, (Vilniaus aps., Trakų r., Trakai), vadinamame Aukų kalnu, šiuo metu išlikusios nebaigtos statyti mūrinio pastato su aptvarine mūrine siena liekanos bei tik pradėto statyti bokšto liekanos.

Šiuos du piliakalnius kartu su Gedimino kalnu G. Zabiela vadina motais – vienas iš nedaugelio pilių tipų, kur susipynę tiek medinės, tiek mūrinės statybos liekanos, tačiau dominuoja medinė statyba⁸⁵.

1.2. Bastioninio laikotarpio (XVI-XVIII a.) archeologijos paveldo objektai.

Šio periodo kariniai įtvirtinimai yra gausiausi. Archeologinėms vietoms priskiriami bastioninio periodo lauko ir patvariosios fortifikacijos objektai.

- Lauko įtvirtinimai:
 1. karinės stovyklos,
 2. pagalbiniai gynybiniai įtvirtinimai – redutai, ravelinai, šancai.
- Patvarieji įtvirtinimai:
 1. piliavietės,
 2. įtvirtintos dvarvietės.

Lietuvos teritorijoje yra išlikę bastioninio periodo lauko fortifikacijos įtvirtinimai, iš kurių ne mažai yra karo stovyklų, kurios buvo naudojamos Šiaurės karo metu (1700-1721 m.). G. Zabiela pažymi, kad funkciškai vėlesnių laikų (XVIII a.) įtvirtinimai skiriami pagal išorinę formą charakterizuojančius požymius, o būtent šie kariniai įtvirtinimai yra taisyklingų arba beveik taisyklingų formų. Jie išsidėstę nepriklausomai nuo esančio reljefo, tačiau kariniu požiūriu reikšmingose vietose. Prie karinių įtvirtinimų dažnai šliejasi įtvirtintos dvarvietės. Kartais šalia dvarviečių aptinkami gana taisyklingos formos sampilai ar pakylėjimai, įrengti vaizdingose vietose ir neturintys jokios gynybinės paskirties⁸⁶. (toks yra Pašimšės gynybinis įtvirtinimas).

⁸⁴ Kultrūros vertybių registro duomenys. Liškiavos piliakalnio dosjė. Vertybės (paminklo) kodas: A204.

⁸⁵ Zabiela G. Nuo medinės prie mūrinės pilies. *Lietuvos pilių archeologija*, p. 12.

⁸⁶ Zabiela G. Lietuvos piliakalniai: tyrinėjimų aspektas. *Lietuvos archeologija* 24. Vilnius. 2003, p. 34.

Šiuo metu saugomi karinio archeologijos paveldo objektai yra: Belvederio, Biliūnų (Volų pilaitės), Bumbulių (Daugvierės kalno)?, Dieglių, Dvylių, Geručių, Panemunio, Pašimšės (Skambalo kalno), Užupių (Šančių) ir Vainežerio (Okopos) gynybiniai įtvirtinimai. Didelė dalis gynybinių įtvirtinimų buvo sunaikinta, pvz.: Šilėnų gyn. įtvirt., vadinamas Šančiais, buvo užtvindytas, pastačius Kauno HE. Daugelis (ypač smulkesni) šių objektų yra mažai tyrinėti, jie sunkiai atpažįstami ir greitai nyksta. Dėl gynybinių įtvirtinimų žalojimo sunku kartais nustatyti jų datavimą bei paskirties nustatymą.

Atlikus išsamius archeologinius (bei istorinius) tyrinėjimus, galima būtų pateikti tikslesnius šių karinių įtvirtinimų duomenis. Belvederio, Užupių, Panemunės įtvirtinimai, mažai tyrinėti sovietmečiu, po detalesnių tyrinėjimų, vykdytų posovietiniu laikotarpiu, įvardijami kaip tipiški XVII a. bastioninio tipo lauko įtvirtinimai. (2 priedas. Bastioninės fortifikacijos terminai).

I. Veliutė, tyrusi bastioninių įtvirtinimų raidą bei sulyginusi Lietuvos ir tipiškus Vakarų Europos bastioninius įtvirtinimus, teigia, kad *Belvederio* (Tauragės apsk., Jurbarko raj., Belvederio km.) gynybinis įtvirtinimas yra apsuptas bastionų⁸⁷. Įtvirtinimui panaudotas Nemuno slėnio pakraštyje esančios aukštumos kampas, kurį iš rytų ir vakarų supa Nemuno slėnis, iš pietvakarių – dauba, iš šiaurės-šiaurės vakarų siekia aukštuma⁸⁸. Nuo aukštumos įtvirtinimas atskirtas gynybiniu grioviu ir pylimu. Rytiniame ir vakariniame įtvirtinimo kampuose yra bastionai. Šiuo metu įtvirtinimas neardomas, apaugęs medžiais⁸⁹. Beje, šis įtvirtinimas sovietmečiu buvo vadinamas Belvederio piliaviete.

Bastioniniu įtvirtinimu galima vadinti ir XVII a. datuotą *Užupių*, vad. Šančiais, (kartais okopa) senovės gynybinį įtvirtinimą (Kauno apsk., Jonavos raj., Užupių km.). Jį sudaro aikštelė, o jos kampuose išorėn išsikišę bastionai. Manoma, kad įtvirtinimas yra XVII a. įtvirtinta karinė stovykla⁹⁰. Be to, manoma, kad pavadinimas Šančiai kildinimas nuo šancų – lauko fortifikacijos statinio.

⁸⁷ Veliute I. XVI – XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje. *Karo archyvas*. Nr. XVII, p. 44.

⁸⁸ Tautavičius A. 1972 m. gegužės 22- 10 d. vykusios žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita // LII B. 231. P. 6.

⁸⁹ Kultūros vertybių registro duomenys. Belvederio gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A685P.

⁹⁰ Tautavičius A. 1971 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Kėdainių, Jonavos, Kauno, Kaišiadorių, Prienų, Alytaus, Trakų, Švenčionių, Raseinių, Vilniaus rajonuose ataskaita. KPCA. F.27. Ap.1. B.146. P.15-16; Dakanis B. Jonavos rajono Markutiškių apylinkės Užupio kaimo gynybinių įtvirtinimų žvalgymo ataskaita 1976. KPCA. F.27. Ap.1. B.51. P.2-3.

Mažai tyrinėtas yra XVI – XVII a. *Panemunio įtvirtinimas* (Panevėžio apsk., Rokiškio raj., Panemunio mstl.). Šiandien iš įtvirtinimo likę nedaug – kalva, apsupta pylimu. Šiauriniame pylimo šlaite į kalvą likę įkirstos patalpos trijų sienų griuvėsiai⁹¹. Anksčiau dar vadintas piliakalniu, įtvirtinimas savo forma panašus į redutą, kuris didėjant karo grėsmei galėjo ginti dvaro pastatus⁹².

Mažai tyrinėtas ir *Vainežerio*, vad. Okopa, įtvirtinimas (Alytaus apsk., Lazdijų raj., Vainežerio km.). Dėl šaltinių trūkumo sunku jį susieti su kokiu nors istoriniu kontekstu⁹³. I. Veliutė šį įtvirtinimą dėl savo formos priskiria lauko įtvirtinimui – netaisyklingo kvadrato formos redutui⁹⁴. Dėl gerų gamtinių sąlygų (iš trijų pusių ežeras) objektas buvo sunkiai prieinamas, todėl galėjo būti nevienadienė įtvirtinta stovykla. Pavadinimas Okopa arba okopka siejasi su apkasais, kurių kampuose įrengtas lauko įtvirtinimas. Greičiausiai tokį įvardijimą – okopa – bastioninis lauko įtvirtinimas gavo tik XX a. pr. Okopos Lietuvoje atsiranda tik Pirmojo pasaulinio karo metu, nors Europoje ir Amerikoje (Amerikos pilietinio karo metu (1861-1865 m.) šaulių okopos, dar vadinamos ložementais, atsiranda jau XIX a. II p.

Kituose lauko įtvirtinimuose kol kas neaptikta bastioninių įtvirtinimų. Šie kariniai objektai yra karinės stovyklavietės, naudotos karo su švedais metu (1600-1629, 1655-1661, 1678-1679 m.). Tačiau galima būtų abejoti dėl kai kurių objektų priskyrimo kariniams įtvirtinimams. Toks būtų *Pašimšės įtvirtinimas*, kurį Lietuvos TSR archeologijos atlaso sudarinėtojai priskiria kariniams įtvirtinimams⁹⁵. Pašimšės senovės gynybinio įtvirtinimo, vad. Skambalo kalnu (Šiaulių apsk., Kelmės raj., Pašimšės km.), datavimas nėra tiksliai nustatytas. Įtvirtinimą sudaro taisyklingos laiptuotos piramidės formos kalva. Manoma, kad toks neįprastas įtvirtinimas yra dvarininko fantazijos ir veiklos rezultatas⁹⁶.

Biliūnų, vad. Volų pilaite, senovės gynybinis įtvirtinimas (Kauno apsk., Prienų raj., Prienai) siejamas su Šiaurės karu. 1702 m. Biliūnuose buvo įsikūręs Švedijos karaliaus Karolio XII štabas⁹⁷. Greičiausiai tai buvo laikina švedų kariuomenės

⁹¹ Tautavičius A. 1972 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita (Alytaus, Jurbarko, Marijampolės, Kauno, Plungės, Šilutės, Rokiškio, Zarasų, Vilniaus raj.) // LII. B. 321. P. 21 – 22.

⁹² KPC vertybių registro duomenys. Panemunės gyn. įtv. dosjė. Kodas: A 566 P.

⁹³ Kultūros vertybių registro duomenys. Vainežerio gyn. įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 182 P.

⁹⁴ Veliute I. XVI – XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje, p. 42.

⁹⁵ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. II, p. 193.

⁹⁶ Tautavičius A. Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Jurbarko, Kauno, Kėdainių, Kelmės, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių rajonuose ataskaita 1967. KPCA. F.7. Ap. I. B. 125. P. 35-36.

⁹⁷ Tautavičius A. 1961 m., žvalgomosios archeologinės ekspedicijos į Vilkijos, Ariogalos, Raseinių, Skaudvilės, Varnių, Šilalės, Tauragės ir Jurbarko rajonus ataskaita // LII. B. 101. P. 13.

įtvirtinta stovykla. Neatmetama galimybė, kad šioje vietoje XVIII a. stovėjo dvaro pastatai⁹⁸.

Bumbulių senovės gynybinis įtvirtinimas, vad. Daugviesės kalnu (Šiaulių apsk., Kelmės raj., Bumbulių km.), nėra datuotinas, tik pasakojama, kad šioje vietoje buvusi vienuolių stovykla, taip pat įtvirtinimas buvo vadinamas švedų apsaugos kalnu. Objektą priskyrėme prie XVI – XVIII a., nes kai kurių archeologinių ataskaitų duomenimis šioje vietoje būta bastioninių pilių laikotarpio įtvirtintos karo stovyklos⁹⁹. Gynybinis įtvirtinimas įrengtas masyvioje kalvoje, beveik iš visų pusių supamoje pelkių. Gynybinis įtvirtinimas, tai kalvos viršuje esanti kelių griovių ir pylimų supama aikštelė. Didžiausi įtvirtinimai yra iš v. pusės. Šioje pusėje yra du didžiuliai pylimai ir 3 grioviai, einantys tiesia linija beveik š.-p. kryptimi¹⁰⁰.

XVI – XVIII a. *Dieglių senovės gynybinį įtvirtinimą* (Klaipėdos apsk., Klaipėdos raj., Dieglių km.) sudaro pylimas ir nuo jo galų jam statmenai esantys du pylimai. Tai greičiausiai buvo įtvirtinta karo stovykla¹⁰¹.

Neaiškus datavimas yra *Dvylių senovės gynybinio įtvirtinimo* (Klaipėdos apsk., Klaipėdos raj., Dvylių km.); spėjama, kad tai XV? – XVIII? a. įtvirtinimas. Jį sudaro du lygiagretūs pylimai, ribojantys aikštelę. Objektas mažai tyrinėtas ir dažnai tapatinamas su Dieglių senovės gynybinio įtvirtinimu¹⁰².

Geručių senovės gynybinis įtvirtinimas (Šiaulių apsk., Pakruojo raj., Geručių km.): keturkampis plotas, apsuptas pylimu, taisyklingos keturkampės aikštės centre yra nedidelis pakilimas, kampuose yra kūgio formos apie 2 m aukščio nuo aikštelės paaukštinimai. Priešais pylimus išorėje yra buvęs griovys. Aikštelės centre yra mūrinio pastato pamatų liekanų¹⁰³. Objektas datuotinas XVI – XVIII a. Manoma, kad čia būta įtvirtinta dvarvietė arba karinė stovykla¹⁰⁴.

Patvariosios fortifikacijos bastioninio periodo objektai, įrašyti į Registrą, yra: Biržų, Dubingių, Dubičių (Karalienės Bonos), Platelių, Rokantiškių, Pilaitės, Kruonio piliavietės, kuriose anksčiau stovėjo medinės ar mūrinės pilys, gynybinės sienos, kiti įtvirtinimai. Saugomos ir Baltadvario, Mirabelio, Papilio ir Siesikų įtvirtintos

⁹⁸ Kultūros vertybių registro duomenys. Biliūnų gyn. įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 383 P.

⁹⁹ Markelevičius J. Kelmės rajono archeologijos paminklų žvalgymo ir žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita (1974m.). KPCA. F.27. Ap.1. B.62. P.13.

¹⁰⁰ Kultūros vertybių registro duomenys. Bumbulių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1317.

¹⁰¹ Kultūros vertybių registro duomenys. Dieglių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 417P.

¹⁰² Kultūros vertybių registro duomenys. Dvylių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1632.

¹⁰³ Tautavičius A. 1968 m. Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita. KPCA. F.7. Ap.1. B. 125. P.28.

¹⁰⁴ Kultūros vertybių registro duomenys. Geručių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 661P.

dvarvietės. Tačiau jų menki tyrinėjimai galutinai nenustato, ar šios dvarvietės yra bastioniniai įtvirtinimai. Be to, neaiški Mirabelio įtvirtinimo situacija, o būtent, ar jis gali būti priskiriamas karinimas įtvirtinimams.

XVI-XVIII a. piliavietės yra mažai tyrinėtos. *Biržų piliavietė* (Panevėžio apsk., Biržų raj., Biržai) glaudžiai siejama su Radvilų statyta Biržų tvirtove. *Dubingių piliavietė* (Utenos apsk., Molėtų raj., Dubingių mstl.) datuojama XIV-XVI a., iš pradžių buvo statyta medinė pilis su įtvirtinimais, XV a. Vytautas perstatė pilį. XV-XVI a. Dubingių pilis ir dvaras priklausė didžiajam kunigaikščiui, o vėliau atiteko Radviloms. *Dubičių piliavietė* (Alytaus apsk., Varėnos raj., Dubičių km.) siejama su karalienės Bonos pilimi, taip pat kaip ir Platelių piliavietėje buvusi pilis. Dubičių ir *Platelių piliavietės* (Telšių apsk., Plungės raj.) datuojamos XV-XVII a. Plateliai, vadinama Pilies sala, XVI a. žemėlapiuose piešiama kaip galinga pilis, nors 1585 m. Inventoriuje aprašytos tik medinės pilies liekanos. Pilies saloje statiniai siejami su karalienės Bonos dvaru¹⁰⁵.

Rokantiškių ir Pilaitės (Vilniaus apsk., Vilniaus raj., Vilnius) piliavietės detaliau tyrinėtos A. Kuncevičiaus 1995 m. ir 1997 m. Pasak jo, *Rokantiškių piliavietėje* stovėjo rūmai, turėję bent tris aukštus, rūsius. Piliavietės vakariniame pakraštyje pastebėti buvusios gynybinės sienos likučiai¹⁰⁶. Rokantiškių piliavietės tyrimų plotai užversti žemėmis. Šiuo metu rūmų mūrai nyksta.

Registre *Pilaitės įtvirtinimas* įrašytas kaip piliavietė. Tačiau archeologai, tyrinėję piliavietę, vadina ją piliakalniu, o kartais ir įtvirtintu dvaru¹⁰⁷. Neapsisprendimas dėl įtvirtinimo įvardijimo parodo prieštaravimą tarp Registre esančių duomenų ir tyrinėtojų pateiktų duomenų. Piliavietės pietvakarių šlaito papėdės dalis buvo nukasta, šiuo metu pats šlaitas apardytas vykdant statybas. 1997 m. buvo sutvarkytas pietvakarių šlaitas, užpiltos duobės šiaurinėje papėdėje, atliktas sanitarinis medžių kirtimas. Įtvirtinimo teritorija naudojama turizmui ir poilsiui.

Sovietmečių *Baltadvaris* (Utenos apsk., Molėtų raj., Baltadvario km.) Archeologijos paminklų sąrašuose vadinamas įtvirtintu vienuolynu. Iš pradžių A.

¹⁰⁵ Kultūros vertybių registro duomenys. Kodai: A 517 P; A 847 P; A 196 P; A 809 P.

¹⁰⁶ Kuncevičius A. Rokantiškių piliavietės žvalgymo ir tvarkymo darbų ataskaita. 1995 m. KPCA.

¹⁰⁷ Kuncevičius A. Pilaitės piliakalnio Vilniaus m. archeologinių tyrimų ataskaita. 1997 m.; Baubonis Z. Pilaitės piliakalnio teritorijos Vilniaus m. 1995 m. žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. KPCA.

Vojevoskaitės¹⁰⁸ vadintas įtvirtintas vienuolynas, po detalesnių archeologijos tyrinėjimų vadinamas jau bastionine pilimi. Pasak A. Kuncevičiaus, B. Gudynaitės, išlikę žemių pylimai yra bastionai¹⁰⁹. Baltadvario įkūrimo data yra įvardijama kaip XVI a. vid. Jei tai būtų bastioninė pilis, tai reikėtų ieškoti tam laikotarpiui būdingų itališkųjų bastionų liekanų (žiūr. 2 priedą). Tačiau šiuo metu Baltadvaryje nėra išlikę jokių bastionų liekanų. Vykdamas archeologinius tyrinėjimus neaptikta nei medinių, nei mūrinių įtvirtinimų liekanų. Apie bastionų egzistavimą nemini ir XVII a. Baltadvario dvaro inventoriai¹¹⁰. Taigi, jei Baltadvarys XVI a. vid. būtų įtvirtintas žemių pylimais - bastionais, kurie neturėjo mūrinio kiauto, tai ši dvarvietė būtų pirmoji Europoje, kurioje taikyta olandų bastioninė sistema. Manome, kad tokia išvada neįtikėtina, žinant, kad tuometinė LDK fortifikacijos raida vėlavo palyginus su Vakarų Europos bent jau dviem šimtmečiais. Priimtinesnė būtų I. Veliutės padaryta išvada, kad Baltadvario dvaras buvo įtvirtintas paprastais pylimais ir medinių gulsčių rąstų tvora¹¹¹. Šiuo metu Baltadvario įtvirtinta dvarvietė taip pat figūruoja ir kompleksinių statinių sąrašuose kaip bastioninė pilis, tačiau jos dokumentacija nesutvarkyta: įtvirtinimas įrašytas sovietmečiu naudojamu kultūros paminklų žymėjimo kodu - AtV 10987. Kodas sovietmečiu buvo aiškinamas kaip paminklas, turintis architektūrinę vertę. Šiuo metu įtvirtinimo įrašymas į Registro Archeologijos ir Statinių kompleksų grupes tik apsunkina paminklo identifikavimą.

Siesikų dvare (Vilniaus apsk., Ukmergės raj., Daugailių km.) taip pat sunku įžiūrėti bastioninius įtvirtinimus. Datuojama XVI a. pb – XVII a. pr. rūmai buvo ilgo stačiakampio formos, dviejų aukštų su dviem kampuose išsikišusiais bokštais. Dvarvietę nuo laukų skiria iškastas griovys. G. Zabiela mano, kad dvarvietės pakraščiai šalia griovio buvo sustiprinti pylimu su kampiniais bastionais¹¹². Šiuo metu išlikęs vakarinis pylimas. Kitų gynybinių įtvirtinimų neaptikta. I. Veliutės teigimu, esantys pylimai neatitinka bastioninių įtvirtinimų reikalavimų¹¹³. Vis dėl to dvarvietėje galėjo egzistuoti pylimai ir vandens grioviai su sudėtinga vandens reguliavimo sistema¹¹⁴. Siesikų dvarvietė, o tiksliau Siesikų dvaro

¹⁰⁸ Vojevodskaitė A. Respublikinės reikšmės archeologijos paminklo Nr. 682 – sen. vienuolyno Molėtų raj. Videniškių apylinkėje Baltadvario km. ir buvusio Baltadvario dvaro ir koplyčios istoriniai tyrimai. // VAA. F5. B. 3529. P. 13.

¹⁰⁹ Kuncevičius A. 1999 m. Baltadvario piliavietės archeologijos žvalgomųjų tyrimų ataskaita // LII. B. 3471; Gudynaitė B. Baltadvario pilies liekanos // Lietuvos paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva. Vilnius. 1996. T. I, p. 180.

¹¹⁰ Ten pat. P. 13.

¹¹¹ Veliutė I. XVI – XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje, p. 30.

¹¹² Zabiela G. Archeologijos paminklų žvalgytas Jonavos, Pasvalio, Rokiškio, Širvintų, Ukmergės, Utenos, Zarasų rajonuose 1991 metais. // LII. B. 1918. P. 11.

¹¹³ Veliutė I. XVI – XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje, p. 44.

¹¹⁴ Kultūros vertybių registro duomenys. Siesikų dvaro sodybos dosjė. Kodas: G257K.

sodyba taip pat yra įrašyta ir kaip statinių kompleksas. Paminklui priskiriama archeologinė ir architektūrinė vertės.

Mirabelio įtvirtinta dvarvietė (Panevėžio apsk., Kupiškio raj., Mirabelio km.) dažnai vadinama bastionine fortifikacija. M. Černiauskas teigia, kad Mirabelyje yra net dvi bastionų aikštelės¹¹⁵. Tai stačiakampio formos lygi aikštė, jos šlaitai statūs, neaukšti. Iš vienos aikštės pusės yra supiltas pylimas, kuris baigiasi ties aikštelės išsikišimu, kuris dažnai ir vadinamas bastionu. V. Rakutis Mirabelį vadina XVII a. įtvirtinta stovyklaviete¹¹⁶. Vis dėlto nėra aišku, ar Mirabelio dvarvietę iš vis galima būtų priskirti kariniams įtvirtinimams. Iki Lietuvos TSR archeologijos atlaso sudarymo Mirabelis buvo įvardijamas kaip dvaro vieta. Archeologijos atlaso sudarinėtojai priskyre objektą kariniams įtvirtinimams¹¹⁷, motyvacija neaiški.

Papilio įtvirtinta dvarvietė (Panevėžio apsk., Biržų raj., Papilio mstl.) datuotina XVI-XVII a. Ją sudaro keturkampė aikštė, apjuosta baigiančiu užslinkti grioviu su vandeniu. Aikštėje matyti iš plytų ir akmenų mūryti pastato mediniai (?) pamatai, rasta XVI-XVII a. plytų, koklių. Ši dvarvietė dar vadinama zomkeliu¹¹⁸.

Šiuo metu, kaip ir sovietmečiu, saugomi yra viduramžių ir bastioninio fortifikacijos periodo karinio archeologijos paveldo objektai, tačiau dalis jų dėl menkų sovietmečiu vykdytų tvarkymo darbų išnyko. Ne visi archeologijos paveldo objektai, Registre ir sovietmečiu sudarytuose paminklų sąrašuose priskirti kariniams įtvirtinimams, atliko gynybinę funkciją. Sovietmečiu ir posovietiniu periodu išryškėjo skirtingas karinio archeologijos paveldo objektų traktavimas: tie patys įtvirtinimai įvardijami keliais vardais arba sąvokos dubliuojasi. Sovietmečiu dalis šiuo metu įvardijamų senovės gynybinių įtvirtinimų buvo vadinami piliakalniais. Kol kas neaišku, kodėl archeologų išvados pasikeitė, žinant, kad tokiuose įtvirtinimuose, kaip Erslos ir Auksūdžio, tyrinėjimai iš vis nebuvo vykdomi. Taip pat kartais prieštarauja tyrinėtojų ir Registro pateikti duomenys. Dalis karinio archeologijos paveldo objektų Registre yra įtraukti ir kaip architektūros statiniai (jų kompleksai), kas tik apsunkina įtvirtinimų identifikavimą.

¹¹⁵ Černiauskas M. Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos Koordinavimo grupės ekspedicijos po Kupiškio rajoną ataskaita.// LII. B. 134. P.2.

¹¹⁶ Rakutis V. Lauko fortifikacija Lietuvoje, p. 116.

¹¹⁷ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. II, p. 193.

¹¹⁸ Ten pat, p. 194.

2. Kariniai architektūros statiniai. Sovietmečiu į Architektūros paminklų sąrašus įtraukti karinio architektūros paveldo objektai Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre išskiriami į statinių kompleksus ir statinius.

Šio skyriaus objektas būtų Lietuvos kariniai įtvirtinimai, Registre priskiriami statinių grupei. Juos galima įvardinti kaip karinius architektūros paveldo objektus. Tokį terminą naudoja E. Riaubienė, išskirdama šešiolika karinių architektūros paveldo objektų¹¹⁹. Architektūros istorikės pateiktas karinių architektūros objektų skaičius kelia prieštaravimą Registro pateiktiems duomenims, būtent Liškiavos piliakalnio priskyrimas architektūros statiniams. Registre, kaip jau buvo minėta anksčiau, Liškiavos piliakalnis priskiriamas archeologiniam paveldui, o ne architektūros statiniams. Tą patį galima teigti ir apie Trakų Pusiasalio pilį, kuri Registre priskirta Archeologijos paveldui, o ne architektūros statiniams.

Registre statinių grupėje karinių įtvirtinimų yra virš trisdešimt. Šiuos karinius objektus sudaro:

- patvarioji fortifikacija

I. Viduramžių fortifikacija:

1. Pilis;
2. Fortai.

- lauko fortifikacija

III. Fortinių tvirtovių ir išsklaidytos gynybinės sistemos įtvirtinimai:

1. baterijos, blindažai, redutai (redutai naudojami tiek bastioninėje, tiek fortinių tvirtovių sistemoje).

Vienintelė Medininkų pilis statinių grupėje yra viduramžių patvarioji fortifikacija, o šešiolika saugomų Kauno tvirtovės fortų ir jų liekanų priskiriame fortinių tvirtovių periodo patvariajai fortifikacijai.

Statiniams priskiriama *Medininkų pilis* (Vilniaus aps., Vilniaus r., Medininkų k.) saugota nuo pat pirmojo sovietmečio paveldosaugos periodo – nuo 1940 m. liepos 20 d. priimto pirmojo Lietuvos kultūros paminklų įstatymo¹²⁰. Iki 2004 m. pilyje buvo vykdomi tyrinėjimai, tačiau dėl lėšų stygiaus jie vis sustodavo. 2004 m. Kultūros ministrės R. Žakaitienės įsakymu Medininkų pilies šeimininku tapo Trakų istorijos

¹¹⁹ Riaubienė E. Architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo Lietuvoje 1940-1990 m. kiekybinė analizė, p. 180.

¹²⁰ Zabiela G. Pirmojo Lietuvos paminklų apsaugos įstatymo projektas. *Kultūros paminklai*. Vilnius. 1995, p. 149-150.

muziejus¹²¹. Šiuo metu planuojama atstatyti Medininkų pilies donžoną, pilies kieme įrengti viduramžių amatų miestelį. Pasak D. Žukausko, stengiamasi daryti viską, kad Medininkų pilis taptų vienu iš labiausiai reprezentuojančių Lietuvos istoriją paminklu¹²². *Medininkų pilis* buvo didžiausia iš keturkampių aptvarinių pilių bei geriausiai pritaikyta flanginei gynybai, pastatyta XIII a. pabaigoje ar XIV a. pirmoje pusėje. Pilis turėjo keturis bokštus. Vienas svarbiausių pilies akcentų yra didysis šiaurės rytų kampe esantis donžonas. Šis penkiaaukštis bokštas turėjo gynybinę (ginti šiaurinius vartus ir tiltą) bei gyvenamąją paskirtį. Kadangi pilis nebuvo perstatinėjama - jai priklauso seniausios Lietuvos pilies vardas. Įtvirtinimas svarbus tiek fortifikaciniu, tiek architektūriniu požiūriu – pilyje pasireiškė pirmieji Lietuvos gotikinės architektūros elementai¹²³.

Lietuvos fortifikacija per visus amžius atsilikdavo nuo Vakarų Europos fortifikacijos naujovių, tačiau *Kauno tvirtovės* (Kaunas) pavyzdys yra turbūt vienintelis, kuomet į Lietuvoje pritaikomus naujus fortų projektus lyginosi Europos fortifikatoriai. Be abejo, tai Rusijos imperijos fortifikatorių nuopelnas. Kauno tvirtovėje būtent buvo taikytos Rusijos fortifikacijos mokyklos idėjos. P. Kurkauskas teigia, kad pagal tris tipinius fortų projektus: naująjį Veličkos, Buinickio ir Malkovo-Panino projektus buvo statomos ir Vakarų Europos tvirtovės¹²⁴. Šių tipų fortai buvo kompaktiški, vieno pylimo, skirto pėstininkams ir lengvajai artilerijai. Juose buvo šarvuotos arba betoninės priedangos šaudymui, taip pat visai uždara forto komunikacijų sistema. “Veličkos” forto teritorija – trapecijos, “Buinickio” – trikampio, “Malkovo-Panino” – rombo formos¹²⁵. Pagal šiuos fortų pavyzdžius buvo pertvarkomos Vokietijos Karaliaučiaus bei Vaux Verdano tvirtovės¹²⁶. Kauno tvirtovėje XX a. pr. buvo naudojamas daugiausia “Veličkos” fortų projektas. Nors tvirtovė prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo moderni fortifikacija, ji neatsilaikė prieš 1915 m. tvirtovės šturmą. Po tvirtovės žlugimo nebuvo pastatyta nei vieno gynybai skirto pastato¹²⁷. Po Pirmojo Pasaulinio karo netekę strateginės reikšmės fortai ilgą laiką stovėjo tušti, vėliau tarnavo atsikuriančiai Lietuvos

¹²¹ Senulienė I. Medininkų pilis jau turi šeimininką. *Lietuvos muziejai*. Nr. 1. 2004, <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-15).

¹²² Žukauskas D. Medininkų pilis: praeitis, dabartis ir ateitis. Trakų istorijos muziejus. // www.trakai.lt

¹²³ Lietuvos architektūros istorija, p. 40; Jurginis J. Medininkų pilis, <http://www.vist.lt> (žiūrėta 2006-03-19).

¹²⁴ Kurkauskas Patvarioji fortifikacija prieš ir po didžiojo karo, p. 23.

¹²⁵ Steponaitytė N. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba, p. 158; Чекмарев В. Теория крепостной обороны, с. 20; Величко К. И. Крепости до и после мировой войны 1914-1918 г., с. 13.

¹²⁶ Kurkauskas Patvarioji fortifikacija prieš ir po didžiojo karo, p. 23.

¹²⁷ Яковлев В. В. История крепостей, с. 201-204.

Respublikos kariuomenei, naudojami įvairiems visuomeniniams tikslams: įrengti butai varguomenei, įsteigtos dirbtuvės, įkurtas valstybinis archyvas, kalėjimas. Antrojo Pasaulinio karo metais dalis fortų tapo kalėjimais ir mirties stovyklomis. Sovietmečiu daugelyje fortų buvo įsteigtos karinės bazės. Buvusiuose Kauno tvirtovės kariniuose miesteliuose (Panemunėje, Fredoje, Šančiuose) įsikūrė Sovietų armijos kariniai miesteliai. Senieji karinės tvirtovės pastatai nebuvo saugojami, buvo perstatinėjami, griaujami, jų vietose statomi didžiuliai menkaverčiai pastatai¹²⁸.

Sovietmečio – 1973 m. ir 1977 m. kultūros paminklų sąrašuose - į Architektūros paminklų sąrašus įtraukti Kauno tvirtovės IV, VI, VII ir IX fortai. Posovietiniu laikotarpiu įtraukti likę penki fortai, taip pat beveik baigti statyti papildomi: Domeikavos, Marvos, Romainių fortai; pradėti statyti: Jonučių, Pajiesio, Pakalniškių, Geležinkelio fortai. Šiuo metu saugomi pagalbiniai tvirtovės įtvirtinimai - devynios baterijos: 1 - Linskmadvaryje, 2 - Žagariškėse, 3 - prie Šanašos upelio, 4 - prie Jiesios, 5 - Rokuose, 6 - Panemunėje, 7 - prie Girstupio, 8 - kairiajame Neries krante, ant Žaliakalnio šlaito, 9 - ant Žaliakalnio šlaito, Ažuolų kalne; septyniolika blindažų, trys redutai, slėptuvės.¹²⁹ Keista, kad įtraukus tiek daug Kauno tvirtovės pagalbinių įtvirtinimų, pati tvirtovė nėra įtraukta į Registrą kaip kompleksinis statinys. Pasak architektės N. Steponaitytės, Kauno tvirtovė iki šiol nėra įtraukta į Registrą dėl šio fortifikacijos statinio užimamos teritorijos dydžio, ją sudarančių elementų gausos, be to, ji nepakankamai ištirta ir neinventorizuota¹³⁰.

Pagalbiniai lauko XIX-XX a. fortinių tvirtovių įtvirtinimai, tokie kaip redutai, blindažai, baterijos ir slėptuvės, pagal fortifikatorius, yra lauko įtvirtinimai, supanašėje į patvariąją fortifikaciją. Kauno tvirtovės blindažai, redutai, baterijos įtrauktos į Registrą tik po 1999 m. Sovietmečiu jie nebuvo saugomi.

Nei sovietmečiu, nei posovietiniu periodu Kauno tvirtovė nebuvo saugoma kaip kompleksinis statinys. Antrąja Lietuvos tvirtove, esančia Alytuje, pradėta domėtis tik posovietiniu periodu. Ji Registre priskirta statinių kompleksų grupei.

3. Kariniai architektūros statinių kompleksai. Statinių kompleksų grupę sudarantys kariniai objektai sudaro trijų fortifikacijos etapų įtvirtinimus: viduramžių

¹²⁸ Kauno tvirtovė. http://tvirtove.kaunas.lt/izanga/next_esme.htm (žiūrėta 2006-04-05); Vaškeliėnė I. Kauno fortų kompleksas, kareivinių pastatai Kaune. Apsaugos problemos. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*, p. 43-45; Vičys Z., Kunigonis R., Žarys P. Miesto ir gyvenviečių fortifikacija, p. 96-97.

¹²⁹ Kultūros registro duomenys. Fortai. Kodai: S653- S665; blindažai. Kodai: S666- S669, S676- S687; redutai. Kodai: S672- S674, baterijos. Kodas: S675.

¹³⁰ Steponaitytė N. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba. T. XXV. Nr. 3, p. 150.

pilys, bastioninės fortifikacijos periodo ir fortinių tvirtovių įtvirtinimai. Šios grupės įtvirtinimus sudaro:

- patvarioji fortifikacija:

I. Viduramžių fortifikacija:

1. Pilys.

II. Bastioninio periodo fortifikacija:

2. Tvirtovės;

3. Gynybinės miestų sienos.

III. Fortinių tvirtovių periodas:

1. Fortai.

- ir lauko fortifikacija:

III. Fortinių tvirtovių periodas:

1. Baterijos, redutai.

Tiek sovietmečiu, tiek posovietiniu laikotarpiu saugoti viduramžių kariniai architektūros statinių kompleksai: Vilniaus Aukšutinė ir Žemutinė pilys, Kauno pilies liekanos, Klaipėdos pilies liekanos, Trakų salos pilies liekanos; bastioninės fortifikacijos periodo statiniai ir jų kompleksai: Biržų tvirtovė, Klaipėdos tvirtovės bastionų kompleksas, Vilniaus ir Kauno gynybinių sienų su bokštais liekanos. Fortinių tvirtovių periodui priskiriamos Alytaus tvirtovės liekanos bei Kopgalio (Neringos) fortas, tačiau tik pastarasis sovietmečiu buvo įtrauktas į saugomų kultūros paminklų sąrašus. Tuo tarpu Alytaus tvirtovės liekanos į Registrą įtrauktos tik po 1995 m. Taip pat šioje grupėje priskiriami XIX a. lauko įtvirtinimai – baterijų ir sandėlių kompleksai, į kuriuos įeina redutai. Sovietmečiu šie objektai nebuvo saugomi.

Sovietmečiu, pasak E. Riaubienės, ypač 1940-1953 m, didžiausias dėmesys buvo sutelktas tik į atskirų vertingų gynybinių objektų išsaugojimą, ypač viduramžių pilių¹³¹. 1953-1963 m. daugiau lėšų skiriama ir bastioninio periodo įtvirtinimams. Vėliausiai pradėta rūpintis XIX–XX a. įtvirtinimais. Posovietiniu laikotarpiu, ypač iki 1995 m., taip pat didesnis dėmesys buvo skirtas seniausiems karinio paveldo objektams, ir tik 1995- 1999 m. tyrinėjamos ir įtraukiamos fortinio periodo fortifikacijos, šiuo atveju Alytaus tvirtovės liekanos bei Kauno tvirtovės baterijos su redutais.

Šioje dalyje trumpai apžvelgsime statinių kompleksų grupei priskiriamus karinius įtvirtinimus. Tačiau Panemunės pilys, dažnai priskiriamos kariniams-gynybiniams

¹³¹ E. Riaubienė. Architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo Lietuvoje 1940-1990 m. kiekybinė analizė, p. 175.

objektams bei pagal savo statymo laikotarpį atitinkančios bastioninio fortifikacijos periodo etapą, nebus apžvelgtos. Abejojame dėl šių rezidencinių rūmų priskyrimo “gynybiniais įtvirtinimams”.

Rezidencines *Panemunės* (Tauragės aps., Jurbarko r., Pilies k.), *Raudonės* (Tauragės aps., Jurbarko r., Raudonės mst.) ir *Raudondvario pilis* (Kauno aps., Kauno r., Raudondvario k.) turbūt negalima pavadinti kariniais įtvirtinimais, nors dažnai mokslininkai ir paveldosaugininkai jas priskiria gynybiniais įtvirtinimams¹³². Tai XVI – XVII a. renesansinės rezidencinės pilys su fortifikacinės architektūros elementais, kurios neatliko jokios gynybinės funkcijos, nes nebuvo pritaikytos gintis nuo to meto artilerijos. Pilių kompleksus sudaro rūmai su ūkiniais pastatais bei parkais. Registre Panemunė ir Raudonė įrašytos kaip pilys, tuo tarpu Raudondvaris – kaip sodyba. Abejojama, dėl šių renesansinių pilių-rūmų, kurių komplekso dalys yra ne gynybiniai įtvirtinimai, o žirgynai, parkai, oranžerijos¹³³, priskyrimo kariniam paveldui.

3.1. Viduramžių laikotarpio (XIV-XVI a.) kariniai architektūros statinių kompleksai. Šiai grupei priklauso penki kariniai objektai: tai Kauno, Klaipėdos, Trakų salos pilių liekanos, Vilniaus Aukštutinės ir Žemutinės pilių kompleksas.

Vilniaus aukštutinė pilis XIV a. kartu su *Žemutine pilimi* (Vilnius) sudarė vientisą gynybos kompleksą. XIV a. mūrinė Žemutinės pilies aptvaros siena, kilusi stačiais kalno šiaurės ir pietų šlaitais, įsijungė į Aukštutinės pilies gynybinę aptvarą. Aukštutinė pilis buvo pritaikyta flanginei gynybai. Pilis buvo pailgo daugiakampio plano. Aukštutinė pilis turėjo rytinėje kiemo pusėje pastatytus gyvenamuosius rezidencinius rūmus, gynybinę sieną, jungusią vakarinį ir pietinį bokštus, kuri toliau ėjo link kunigaikščių rūmų. Kalno ribose taip pat buvo ir Žemutinės pilies gynybinė siena su apvaliu bokštu papėdėje, šalia – keturkampis Žemutinės pilies bokštas (bajorų kalėjimas) ir atraminės kalno sienos. XVI a., Aleksandro laikais, Aukštutinėje pilyje buvo laikomi šaudmenys, o XVII a. čia buvo bajorų kalėjimas (panaikintas 1622 m.). Pilies gynybinės funkcijos buvo prisimintos 1831 m., kai caro valdžios įsakymu pilies teritorijoje buvo įkurta tvirtovė¹³⁴. Tuomet pilis įėjo į naujos fortifikacinės sistemos - fortinių tvirtovių – sudėtį.

¹³² Kuncėvičius A. Lietuvos viduramžių pilys. Vilnius. 2005; Baršauskas J., Čerškutė S. Renesansinės pilys ir rūmai. *Architektūros istorija*. T. I, p. 224; Glemža J. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsauga ir tvarkymas, p. 32.

¹³³ Kultūros registro duomenys. Panemunės pilis. Kodas: G 28 K; Raudondvario sodyba. Kodas: G 254 K; Raudonės pilis. Kodas: G 27 KP.

¹³⁴ Lietuvos architektūros istorija, p. 96; Vilniaus apskrities archyvo informacija: <http://www.archyvai.lt> (žiūrėta 2006-04-15).

Trakų salos pilis, esanti vienoje iš daugelio Galvės ežero salų, – vienintelė vandens pilis visoje Rytų Europoje. Ji buvo statoma kaip gynybinė tvirtovė, o po Žalgirio mūšio, netekusi savo gynybinės reikšmės, tapo kunigaikščio rezidencija. Tai konventinio tipo rūmai su donžonu ir priešpiliu. Pilis statyta XIV-XV a. pradžioje. Aleksandro laikais pilis tapo kilmingųjų kalėjimu¹³⁵. Sovietmečiu ji buvo restauruota ir pritaikyta muziejui.

Kauno ir Klaipėdos fortifikacijas priskiriame tiek viduramžių, tiek bastioniniams įtvirtinimams.

Pirmoji *Kauno pilis* (Kaunas) – keturkampė aptvarinė pilis, statyta XIII a. pabaigoje. Pilis buvo trapecinė, manoma, ji neturėjo bokštų. Ją juosė vandens neužliejamas 5-6 m gilumos perkasas. XIV a. antroje pusėje Kauno pirmoji pilis sugriauta, ant sugriuvusių sienų buvo sumūrytos naujos, tvirtesnės iki 3,5 m storio mūro sienos, kurių kampus jau grynė masyvūs flanginiai bokštai, taip atsirado Naujojo Kauno pilis¹³⁶. Antroji Kauno pilis priskiriama bastioniniam tipui: XVI a. II p. pilis buvo sustiprinta gynybiniame griovyje sumūrytu bastionu, pritaikytu jos prieigų flanginei gynybai. Registre įrašytos Kauno pilies liekanos sudaro gynybinės sienos su bokštais liekanos, bastionas, gynybinis griovys. Manome, kad Registre įtrauktas bastionas iš tiesų yra bastėja. Vėl gi išryškėja sąvokų painiojimas.

Viduramžių *Klaipėdos pilis* (Klaipėda) yra viena iš dviejų Ordino statytų pilių Lietuvoje. XIII a. pilį sudarė branduolys, kur stovėjo rentiniai pastatai, ir du priešpiliai, kurie kartu su pilimi buvo apsupti grioviais ir pylimais su palisadomis. Pagal istorinius šaltinius ir archeologinius tyrinėjimus, pilies gynybinę sistemą sudarė bokštai, pilies gynybinė siena, pirmasis griovys, pylimas su gynybiniais statiniais bei antrasis griovys. Manoma, kad pietiniame pilies korpuse galėjo būti koplyčia, kuri skirta Ordino broliams ir tarnams¹³⁷. XVI a., tobulėjant artilerijai, pilis buvo stiprinama žemių pylimais, ji tapo bastėjinio, o vėliau ir bastioninio tipo pilimi: XVI –XVII a. buvo statoma jūrinė tvirtovė. Į Registrą viduramžių Klaipėdos pilis ir bastioninė tvirtovė įtraukta kaip vienas statinio kompleksas - Klaipėdos pilies ir bastionų kompleksas, kuriį sudaro Pilies rūmų liekanos, princo Frydricho bastionas su poterna, princo Karlo bastionas su poterna, fosos liekanos.

¹³⁵ Lietuvos architektūros istorija, p. 103-108; Vilniaus apskrities archyvo informacija, <http://www.archyvai.lt> (žiūrėta 2006-04-15).

¹³⁶ Gruzdienė D. Kauno pilis: vakar, šiandien ir rytoj. *Lietuvos muziejai*. Nr. 1. Vilnius. 2004, <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-16).

¹³⁷ Žulkus V. Klaipėdos pilis. Statybos istorija ir tyrimai. *Lietuvos pilių archeologija*, p. 45-66.

Visos išvardintos viduramžių pilys, o Kauno ir Klaipėdos – dar gi ir bastioninės pilys, saugotos sovietmečiu nuo pirmojo paveldosaugos formavimosi etapo, t. y. nuo 1940 m., kai priimtas Kultūros paminklų apsaugos įstatymas. Taip pat šiems objektams daugiausia dėmesio skirta ir po 1990 m. Tai patvirtina objektų tvarkymo darbai, kurie bus aptarti kitame skyriuje.

3.2. Bastioninio laikotarpio (XVI-XVIII a.) kariniai architektūros statinių kompleksai. Statinių kompleksų grupėje esantys tokie įtvirtinimai, kaip Vilniaus ir Kauno miestų gynybinės sienos su bokštais, Klaipėdos miesto įtvirtinimai, Biržų tvirtovė priskiriami bastioniniams įtvirtinimams.

Bastioninės fortifikacijos raida LDK teritorijoje suklesti kaip ir Vakarų Europoje XVI a., nors pastarojoje barbakanai ir bastėjos tvirtinamos XV a.¹³⁸. Tuo tarpu bastėjinio tipo įtvirtinimai Lietuvoje, kaip bebūtų keista, atsiranda šiek tiek pavėluotai, tik XVII a I p. - vėliau už bastioninius įtvirtinimus. Gynybinės sienos Lietuvos miestus pradeda juosti tik nuo XVI a., kai Europoje jos pradamos jau griauti. Jos jungiamos su bastėjinio tipo įtvirtinimais – bastėjomis.

Bastioninės fortifikacijos istorikas B.Guerquin išskiria tris bastėjų tipus: pirmosios bastėjos – išsikišę į priekį apvalūs dideli mūryti bokštai; antras bastėjų tipas – žemi, puscilindrio formos atviri bokštai, kurie galėjo būti tiek mūryti, tiek supilti tik iš žemių; trečias – mūrytos iš akmens arba plytų neaukštos atviros arba dengtos stogu keturkampės bastėjos¹³⁹.

Vilniaus bastėja (Vilnius) atitiktų trečiąjį - pažangiausią modelį. Bastėja buvo sudėtinė Vilniaus gynybinės sienos dalis. *Vilnius* pradėtas juosti *gynybine siena* 1503 m. Ji buvo 2,5km ilgio, iki 6,5 m aukščio ir iš pradžių turėjo penkerius vartus, kurių vis daugėjo ir iki XVII a. jau siekį dešimtį. Be to, gynybinė siena pasipildė dar dviem gynybiniais bokštais (Išganytojo ir Apvaliuoju) bei Subačiaus vartus gynusia bastėja. Bastėja, kurią, manoma, 1640 m. suprojektavo F. Getkantas, sudaro bokštas, požeminė patrankų patalpa ir abu šiuos statinius jungiantis tunelis¹⁴⁰. Tai originalus renesanso gynybinės architektūros paminklas. Šis statinys atitiko pažangiausius to meto fortifikacijos reikalavimus.

Keista, kad pakankamai daug tyrinėta bastėja, tarp gyventojų iki šiol yra vadinama barbakanu. (Šalia yra viešbutis “Barbacane Palace”). Beje, Lietuvoje barbakanų nėra,

¹³⁸ Gruszecki A. Bastionowe zamki w Malopolsce, s. 25.

¹³⁹ Guerquin B. Zamki w Polsce, s. 60-61.

¹⁴⁰ Jučienė I. Artilerijos bastionas. *Lietuvos pilys*. Vilnius. 1971, p. 79.

skirtingai nei kaimyninėje Lenkijoje, kur jie statyti nuo XV a. pb¹⁴¹.

Dar vieną *bastėją* turėjo Kauno pilis (Kaunas). Bastėją, statytą XVI a. pabaigoje, sudaro bokštą juosianti siena, šaudykla, šaudyklą su bokštu ir pilies kiemu jungiantis požeminis tunelis, virš šaudyklos buvusi šaulių aikštelė¹⁴². Kauno bastėja, panašiai kaip ir Vilniaus, dažnai vadinama barbakanu arba bastionu. Į Registrą yra įtrauktas bastiono įvardijimas. Tyrinėtojai šį Kauno įtvirtinimą įvardina kaip bastėją¹⁴³. Manome, kad Kauno bastėja atitinka B.Guerquin aprašytą antrąjį bastėjų tipą. Tai žema puscilindrio formos bastėja. Taip pat dažnai bastėja priskiriama Kauno miesto gynybinės sienos įtvirtinimams. Tačiau Kauno gynybinė siena statyta vėliau nei bastėja. Bastėja įeina į Kauno pilies liekanų gynybinį kompleksą.

Žymiai vėliau nei Kauno pilyje įrengta bastėja buvo statyta *Kauno gynybinė siena*. XVII a. I p. statytą sieną sudarė medinės ir mūrinės aptvaros ir bokštai, taip pat pylimai bei gynybiniai grioviai. Kauno miesto gynybinių įtvirtinimų kompleksą sudaro Malūnininko bokštas ir miesto sienos fragmentai. XVII a. II p. gynybinis statinys aktyviai gynybai prieš artileriją nebuvo panaudotas. 1666 m. pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose minimi Malūnininko bokštas, bokštas šalia Totorių vartų (nugriautas 1894 m. kartu su sienos fragmentu) ir abu bokštus jungusi siena. Ji nebuvo visai įrengta, miestiečius tegalėjo ginti nuo plėšikų ir lengvai ginkluotos kariuomenės¹⁴⁴. Pasak I. Veliutės, Kauno siena neatliko jokių gynybinių funkcijų¹⁴⁵.

Tradiciskai naujų įtvirtinimų raidos posūkis Europoje yra bastėjinio tipo gynybinės architektūros kitimas bastioninių įtvirtinimų link. Lietuvoje –greičiau atvirksčiai. Vis dėlto bastioninių tvirtovių kaita – nuo italų iki olandų bastioninių pilių tipo – neatsiliko nuo Vakarų Europos. Bastioninių tvirtovių tyrinėtojas B. Dybas išskiria Biržų ir Klaipėdos pilis kaip vieninteles Lietuvoje esančias bastionines tvirtoves, statytas XVI a. II p. išplitusia naująja italų bastioninių tvirtovių sistema. Senojo tipo olandiškosios bastioninės tvirtovės, išpopuliarėjusios olandų išsivaduojamųjų karų prieš Ispaniją metu, Lietuvoje atsirado XVII a. II p¹⁴⁶.

Tvirtovė Biržuose pradėta statyti 1662 m. Pirmoji Biržų pilis buvo statyta pagal teorinę kvadratinio plano italų bastioninių tvirtovių schemą. Pilis turėjo 4 bastionus, pylimų išorinis šlaitas buvo sutvirtintas mūro kiautu. Rytinio pilies kiemo šone stovėjo

¹⁴¹ Guerquin B. Zamki w Polsce, s. 60-61.

¹⁴² Lietuvos pilys, p. 165.

¹⁴³ A. Kuncevičius, S. Abramauskas, I. Veliutė, V. Rakutis.

¹⁴⁴ Kultūros registro duomenys. Kauno miesto gynybinių įtvirtinimų liekanos. Kodas: G 239.

¹⁴⁵ Veliute I. P. 23.

¹⁴⁶ Dybas B. Fortece Rzeczypospolitej, s. 75-78.

vartų pastatas. Iš pirmosios pilies įrengimų neliko beveik nieko¹⁴⁷. Antroji Biržų pilis (1637 – 1669 m.) buvo olandiškojo tipo bastioninė tvirtovė, kurios esminis bruožas – pylimai be mūrinio kiauto. Iš antrosios pilies statytų rūmų autentiški išliko griuvėsiai ir pietinė siena. Kitų buvusių pastatų: arsenalo, kareivinių ir kt. išlikę tik pamatai. Gerai įtvirtinta bastioninė pilis ir silpniau įtvirtintas miestas sudarė vieningą gynybinę visumą.

Bastioniniam laikotarpiui priskiriama XVII a. statyta *Klaipėdos jūrinė tvirtovė*, įeinanti į Prūsijos kunigaikštystės bastioninių tvirtovių sistemą. Registre ji išskiriama kaip Klaipėdos bastionų kompleksas, į kurį eina Gelderno bastionas, rytinė kurtina su poternomis, Kurmarko bastionas, senasis ravelinas, fosa, Prūsijos bastiono liekanos, Malūno bastiono liekanos¹⁴⁸. Pilies fortifikacija atitiko naujos olandiškosios sistemos principus. Buvo supilti žvaigždiniai pylimai su bastionais, iškasti gilūs ir platūs gynybiniai grioviai, įrengti du trikampiai ravelinai. XIX a. pab. iš pilies beveik nieko neliko.

Bastioniniu įtvirtinimu vis dar įvardijama Baltadvario pilis. Ji Registre priskirta tiek Archeologijos, tiek Statinių kompleksų grupei. Vis dėl to, neaišku, kodėl Baltadvaris vis dar įtrauktas į kompleksų statinių grupę, nes jokių objekto komplekso dalių nėra išskirta.

Nagrinęjant bastioninio periodo įtvirtinimus išryškėjo prieštaravimai tarp tyrimų ir Registro pateiktų duomenų, o būtent kalbant apie Kauno bastėją. Manome, kad Kauno bastėjos įvardinimas bastionu yra klaidingas, lygiai taip pat, kaip Vilniaus gynybinės sienos bastėją vadintumėme bastionu.

3.3. Fortinių tvirtovių (XIX-XX a. pr.) laikotarpio kariniai architektūros statinių kompleksai. Šiai grupei priskiriami Alytaus tvirtovės fortų liekanos, Klaipėdos tvirtovės Neringos fortas bei Kauno tvirtovės pagalbinių lauko įtvirtinimai.

Šiuo metu žinomos dvi Lietuvos teritorijoje tvirtovės, tai Kauno I klasės ir Alytaus III klasės tvirtovės. Kaip jau minėta anksčiau, Kauno tvirtovė nėra įtraukta į Registrą kaip kompleksinis statinys. Dalis ją sudarančių fortų, blindažų, baterijų, slėptuvių, redutų yra priskirti atskirų statinių grupei. (3 priedas. Fortinių tvirtovių ir Pasaulinių karų fortifikacijų terminai). Kita dalis įtvirtinimų yra kompleksinių statinių grupėje. Tai dešimt statinių kompleksų, kuriuos sudaro baterijos, redutai, sandėliai, šaudymo lizdai, artilerijos sandėliai. Šie statiniai pradėti registruoti tik po 1995 m.

¹⁴⁷ Kultūros registro duomenys. Biržų pilis. Kodas: G54KP.

¹⁴⁸ Kultūros registro duomenys. Klaipėdos pilies ir bastionų kompleksas. Kodas: G 136 KP.

Alytaus tvirtovė sovietmečiu nebuvo saugoma, tik po 2000 m. ji įtraukta į statinių kompleksų grupę, o būtent įtrauktos Alytaus tvirtovės forto liekanos¹⁴⁹. *Alytaus* III klasės *tvirtovės* statyba pradėta XIX a. 9 d-mečio pradžioje, pagal 1887 m. sudarytą keturių fortų tvirtovės planą. Šiuo metu geriausiai yra išlikusi pirmojo forto pirmoji dalis (I-asis fortas buvo sudarytas iš dviejų dalių). Antroji dalis išlikusi prasčiau. Kiti fortai sunaikinti arba menkai išlikę. Teritorija sudaryta iš dviejų dalių. Tai yra vienintelės III klasės carinės gynybinės tvirtovės liekanos Lietuvos teritorijoje. Ši tvirtovė nors ir įtraukta į Registrą, bet nėra tyrinėjama ar pritaikoma.

Klaipėdos tvirtovės fortifikacinis įrenginys *Kopgalio tvirtovė*, arba Neringos fortas, pastatytas 1865 - 1871 m. Fortas turėjo ginti jūros kanalą ir išorinį reidą. Šešiakampio plano tvirtovė turėjo cilindrinį redutą, pylimų juosiamą vidinį kiemą su kazematais, parako ir ginklų sandėlius, fosą. Redutas buvo dviejų aukštų su rūsiu. Iki 1897 jame gyveno igula. Tiltas buvo trijų angų, pakeliamasis. Per 1877 - 1883 m. rekonstrukciją buvo įrengtos 8 artilerijos platformos, prie jų pastatyti 3 šaudmenų sandėliai, redutas uždengtas apsauginiu pylimu. XIX a. pabaigoje Neringos fortas neteko gynybinės reikšmės. 1945 m. redutas buvo išsprogdintas¹⁵⁰. Šiuo fortifikaciniu įrenginiu sovietmečiu pradėta rūpintis vėliausiai. Dalinai buvo pritaikyti muziejų tvirtovės pylimai, kazematai, tiltai, įrengta istorinė ekspozicija.

XIX-XX a. įtvirtinimai sovietmečiu pradėti saugoti vėliausiai, o Alytaus tvirtovė ir Kauno tvirtovės įtvirtinimai (baterijos, redutai ir blindažai) iš vis nebuvo įtraukti į kultūros paminklų sąrašus. Šie fortinių tvirtovių įtvirtinimai įtraukti į Registrą po 1995 m. Nors ir saugoma Alytaus tvirtovė iki šiol nebuvo tyrinėta.

4. Kariniai objektai, priskiriami įvykių vietoms. Šiuo metu Registre, Įvykių vietų grupėje, neaptiksime karinio paveldo objektų. Vis dėl to jie yra, tik neiškirti kaip pavieniai objektai. Tai yra kariniai-gynybiniai įtvirtinimai, sietini su sovietinio genocido aukomis ir rezistenciniu judėjimu.

Vietoves ir statinius, susijusius su sovietinio genocido aukomis ir rezistenciniu judėjimu, fiksuoja ir inventorizuoja LGGRTC. Surinkta istorinė ir archyvinė medžiaga yra siunčiama KPC. KPC atrenka vietoves ir statinius, kurie įtraukiami į Registrą. Tik nedidelė dalis LGGRTC inventorizuotų objektų yra įtraukiama į Registrą. Taigi tik dėka LGGRTC surinktos medžiagos galima buvo atsekti rezistencinio judėjimo

¹⁴⁹ Kultūros registro duomenys. Alytaus tvirtovės forto liekanos. Kodas: G514.

¹⁵⁰ Kopgalio tvirtovės, Neringos fortas, <http://www.heritage.lt> (žiūrėta 2006-04-13).

gynybinius įtvirtinimus tokius, kaip bunkeriai, slėptuvės, karo stovyklos. Šie kariniai objektai fiksuojami kaip žuvusiųjų rezistencijos dalyvių atminimo vietos¹⁵¹.

Bunkeriai, slėptuvės, partizanų stovyklos fortifikacijos apžvalgininkų¹⁵² yra priskiriami kariniams įrenginiams. Pasak A. Anušausko, Lietuvoje buvo įrengta ne mažiau kaip 10 tūkst. laikinų rezistencinio judėjimo gynybinių įtvirtinimų¹⁵³. LGGRTC duomenimis, šiuo metu įtrauktose į Registrą žuvusiųjų rezistencijos dalyvių atminimo vietose būta virš dvidešimt bunkerių, keletas jų yra atstatyta.

Partizanų žuvimo vietos pradėtos inventorizuoti ir registruoti tik nuo 1990 m. Tokios vietos žymimos atminimo ženklais ir lentomis. Iki 1990 m. Istorijos paminklų sąrašuose vyravo tik sovietinių partizanų žuvimo vietos, jų įrengtos žeminės. Beje, sovietmečiu saugomos partizanų žuvimo vietos ir partizanų žeminės buvo išskirtos.

Šiuo metu sovietmečiu registruotos partizanų žeminės yra išbrauktos iš Registro – panašiai kaip sovietmečiu neįtrauktos lietuvių partizanų žuvimo vietos.

5. Neregistruoti karinio paveldo statiniai. Šiuo metu į Registrą nėra įtraukti Pirmojo pasaulinio karo vokiečių ir lenkų įtvirtinimai, Antrojo pasaulinio karo vokiečių įtvirtinimai bei sovietmečio fortifikacija. Taip pat neaiški situacija yra su 1991-1993 m. Vilniaus barikadomis, kurių nei gynybinių ruožų vietos, nei keli simboliniai blokai prie Seimo, nėra įtraukti į Registrą.

Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų fortifikacija sunkiai apibrėžiama pagal tradicinę fortifikacijos skirstymą. Šių fortifikacijų identifikavimas yra gana sudėtingas. XX a. fortifikaciją jau praktiškai negalima skirti į tradicinę lauko ir patvariąją fortifikaciją. Fortifikacijos istorikai teigia, kad XX a. patvariąją fortifikaciją išstumia įvairūs lauko įtvirtinimai. Nuo pavienių įrenginių pereita prie ištisinių lauko fortifikacijos įtvirtinimų ruožų¹⁵⁴. Jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą lauko fortifikacija industrializuojama: statomi betoniniai ir metaliniai įtvirtinimai. Pasak V. Rakučio, lauko įtvirtinimai ėmė panašėti į patvariosios fortifikacijos objektus su betoniniai blindažais, kapanieriais, slėptuvėmis ir šaulių pozicijomis¹⁵⁵. Taigi XX a. lauko

¹⁵¹ Trimoniene R. XX amžiaus 9–tojo dešimtmečio paminklai Lietuvos genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti. LGGRTC, p. 9.

¹⁵² Kuncevičius A., Rakutis V., Anušauskas A., Polis A. Lietuviškoji partizanų statyba. *Statyba ir architektūra*. 2001 rugsėjis, p. 13.

¹⁵³ Anušauskas A. Partizaninio judėjimo paveldas ir jo išsaugojimas. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*, p. 159.

¹⁵⁴ Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь, с. 77.

¹⁵⁵ Rakutis V. Lietuvos lauko fortifikacija, p.121.

fortifikacijas galima priskirti patvariajam fortifikacijos tipui bei saugoti kaip architektūros statinius arba jų kompleksus.

Pastaruoju metu abejojama dėl Pasaulinių karų įtvirtinimų įtraukimo į paminklų sąrašus ir tuo labiau pinigų skyrimo¹⁵⁶. Vis dėl to, manoma, kad tokie įrenginiai, kaip Antrojo pasaulinio karo vokiečių įtvirtinimai Klaipėdoje, yra išskirtiniai, nes objektai buvo įrengti pagal tipinius to meto vokiečių projektus. Po Antrojo pasaulinio karo tokio tipo fortifikaciniai įrenginiai daugiau nebuvo statomi¹⁵⁷. Todėl jie turi išliekamąją vertę.

Lietuvoje aptinkami Pirmojo Pasaulinio karo vokiečių įtvirtinimai, lenkų įtvirtinimai, statyti 1919-1939 m.

Rytų Lietuvoje, Zarasų, Ignalinos bei Švenčionių rajonuose, gyvenviečių pakraščiuose bei aplinkiniuose miškuose ir laukuose, yra išlikę dešimtys betoninių įtvirtinimų, slėptuvių, ugnies taškų, daugybė apkasų linijų, iš medžio ir žemės pastatytų įtvirtinimų pėdsakų, karių kapų. Šie iki šiol rimčiau netyrinėti objektai - *Pirmojo pasaulinio karo palikimas*. Vokiečių įrengti įspūdingi įtvirtinimų ruožai sudaro beveik ištisinę liniją nuo Latvijos sienos šiaurėje iki Adutiškio apylinkių pietuose. Vidurinė šios linijos dalis, esanti apie Vidžių miestelį, yra Baltarusijos teritorijoje. Įtvirtinimų linijų būta ir toliau į pietus, dabartinėse Baltarusijoje ir Ukrainoje. Vokiečiai išilgai fronto linijos kasė apkasus, statė įvairius medinius bei gelžbetoninius įtvirtinimus, sandėlius, tvėrė spygliuotų vielų tvoras. Čia išaugo ir artilerijos parkai, liginės, netgi bažnyčios¹⁵⁸. Šie įtvirtinimai mažai tyrinėti, dauguma objektų apardyti.

Išlikę lenkų 1919-1939 m. įtvirtinimai juosė Vilniaus miestą gynybiniu žiedu. *Paneriuose, Saltoniškėse, Antakalnyje, Belmonte* buvo statomos į kalnų šlaitus įleistos 1-2 aukštų požeminės patalpos, kurios buvo skirtos fortų įguloms, štabams, amunicijos, šaudmenų ir ginklų sandėliams, ryšiams, elektros jėgainėms, transportui, liginėms. Buvo įrengiama gera ventiliacija, vandentiekis, kanalizacija. Belmonte, Rokantiškių miške prie Naujosios Vilnios virš kelių aukštų požemių iškilo keletas sudėtingų, storų gelžbetonio sluoksniu padengtų bunkerių su artilerijos ir kulkosvaidžių lizdais. Visa tai ryšių ir specialaus transporto linijomis buvo sujungta į bendrą sistemą. *Vingyje, Liepkaalnyje, Pavilnyje* prieš pat karą taip pat buvo pradėti darbai. Statoma sudėtinga miesto gynybos sistema buvo sujungta su operatyviai įrengtu siauruoju geležinkeliu su

¹⁵⁶ Kuncevičius A. Gynybinis paveldas Lietuvoje, p.20.

¹⁵⁷ Lietuviai istorinio palikimo panaudoti kol kas nesugeba. *Vakarų ekspresas*. 2006 balandžio 24 d. <http://www.ve.lt> (žiūrėta 2006-04-12).

¹⁵⁸ Lietuviai istorinio palikimo panaudoti kol kas nesugeba, <http://www.ve.lt> ; Pirmojo pasaulinio karo vokiečių įtvirtinimai Lietuvoje, <http://www.vilniusbunkers.narod.ru/lt/index.htm>; Pasaulinių karų įtvirtinimai, <http://tunelis.ginklai.net/> (žiūrėta 2006-04-12).

dviem tiltais per Nerį ties Antakalniu ir Vingio miško gilumoje. Jo paskirtis buvo aprūpinti medžiagomis įtvirtinimų statybą, o karo metu - ugnies taškų aprūpinimą šaudmenimis, kariuomenės pergrupavimą svarbiausiomis priešo puolimo kryptimis. Staigus 1939 m. hitlerinės Vokietijos smūgis niekais pavertė visą šį brangiai kainavusį lenkų puoselėtą miesto gynimo planą¹⁵⁹. Šie gynybiniai įtvirtinimai ilgą laiką buvo pamiršti, netvarkomi. Tik susikūrus Pavilnių ir Verkių regioninio parko direkcijai, kariniai objektai pradėta rūpintis. Pasak Pavilnių ir Verkių regioninių parkų direkcijos vyriausiosios specialistės N. Balčiūnienės, įtvirtinimų įėjimai per ilgus metus buvo užversti smėliu, žemėmis. Šiuo metu bunkerius norima išvalyti, kadangi jie yra regioninio parko pažintinio-istorinio Pučkorių, Belmonto, Antakalnio takų trasoje¹⁶⁰.

Sovietmečiu iš išvardintų įtvirtinimų saugoti Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo vokiečių įtvirtinimai Klaipėdoje ir Ignalinos rajone. Jie buvo įtraukti į Istorijos paminklų sąrašus kaip svarbūs sovietinės istorijos objektai – Raudonosios armijos kovos su vokiečiais ir sovietinių karių žuvimo vietos. Kiti kariniai objektai sovietmečiu buvo apleisti.

Sovietmečio fortifikacija tik neseniai tapo patraukli fortifikacijos istorikams bei plačiajai visuomenei. Valstybė šioms fortifikacijoms neskiria ypatingo dėmesio: daugelis objektų yra apleisti. Keletas objektų, tokių kaip Kazlų Rūdos vadavietė bei Plokštinės požeminė balistinių raketų bazė Plateliuose, susilaukė privačių investicijų, kas lėmė sėkmingą objektų pritaikymą turizmo srityje.

Plokštinės požeminė balistinių raketų su termobranduoliniais užtaisais *bazė* šalia Platelių ežero statyta 1962 m. Tai buvo pirmoji kovinė Sovietų Sąjungos "Dvina" tipo požeminė balistinių vidutinio nuotolio raketų bazė su keturiais šachtiniais raketų paleidimo įrenginiais. Šiuo metu bazėje įkurtas Militarizmo muziejus¹⁶¹. Buvusiame centriniame valdymo punkte šiandien yra kukli sovietinės atributikos ekspozicija. Netoli apleistų raketų paleidimo šachtų likusios tuščios kareivinės ir valgyklos dar sovietmečiu buvo pritaikytos pionierių stovyklai. Šiuo metu čia kuriamas Ekologinio ugdymo centras¹⁶².

¹⁵⁹ Bulota J. Vilniaus gynybinis žiedas. *Lietuvos Rytas*. Priedas "Sostinė". 2001 balandžio 18 d., <http://www.vilniusbunkers.lt> (žiūrėta 2006-04-10); Verkių regioninio parko direkcijos medžiaga, <http://www.pavilniai-verkiai.lt/> (žiūrėta 2006-04-10); Lenkų įtvirtinimai Vilniuje, <http://tunelis.ginklai.net/> (žiūrėta 2006-04-10).

¹⁶⁰ Balčiūnienė N. Verkių regioninio parko direkcijos medžiaga.

¹⁶¹ Sovietinė fortifikacija. <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-15).

¹⁶² Vitkūnas M. Branduolinių raketų bazė šiuo metu šiuo metu šiuo metu. *Valstiečių laikraštis*, <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-16).

Kazlų Rūdos vadavietė įkurta 1977 m. Sovietų Sąjungos 7 Pabaltijo desantinės divizijos rezervinė požeminė vadavietė yra ko gero plačiausiai žinomas Sovietų Armijos požeminis statinys Lietuvoje. 1975-1977 m. buvo pastatyta slapta požeminė vadavietė. Šiuo metu bazė priklauso viešai įstaigai "Judrės parkas", yra patikimai saugoma. Ateityje joje planuojama įrengti sovietinių desantininkų ekspoziciją¹⁶³.

Sovietmečio fortifikaciją mena *Sovietų Sąjungos Molotovo fortifikacinė linija*, Lietuvoje statyta 1940 m. *Sovietų armijos Lentvario zenitinė bazė* šalia Vilniaus funkcionavo 1953 - 1993 m. Jame buvo dislokuotos išskirtinai zenitinės raketos. *Sovietų armijos Visorių zenitinė bazė* šalia Vilniaus buvo įrengta 1988 m. *Molėtų zenitinė bazė* yra viena iš sovietinių zenitinių bazių Lietuvoje. Ji įdomi tuo, kad raketų paleidimo vietos yra įrengtos savotiškuose "amfiteatruose", o ne apsaugotos pylimais, kaip kitose zenitinėse bazėse¹⁶⁴. Šiuo metu bazė pakankamai gerai išlikusi, nes pritaikyta ūkinei veiklai - čia veisiamos sraigės - ir yra saugoma - įvažiavimas vis dar saugomas, yra išlikę vartai. *Švenčionių zenitinė bazė* šiuo metu yra apleista, griūvanti. *Sovietų armijos zenitinės brigados vadavietė* Bajoruose taip pat yra apleista. *Zuoknių aviacijos bazė* pritaikyta NATO oro pajėgų bazei.

Neaiški situacija yra su Vilniaus barikadų įamžinimu. 1991-1993 m. statytos Vilniaus barikados taip pat įvardijamos kaip gynybiniai įtvirtinimai. J. Girdvainis Vilniaus barikadas vadina simboliška gynybine linija, kuria Lietuva atsitvėrė nuo okupantų¹⁶⁵. Jos primena tragiškąsias 1991 m. sausio įvykių dienas. Šis gynybinis ruožas, kuris tęsėsi nuo Žvėryno tilto iki Gedimino prospekto, buvo sudarytas iš gelžbetonio ir betono blokų, metalo konstrukcijų, akmenų riedulių, spygliuotos ir plieninės vielos, žvejų tinklo¹⁶⁶. Po kelių metų barikados buvo nugriautos, statybinės medžiagos gražintos ten, iš kur jos buvo paimtos. O blokai su užrašais „Čia - Lietuvos širdis!", „Rusų armija - važiuok namo!" palikti prie Parlamento kaip visų barikadų simbolis. Šiuo metu Registro įvykių vietų sąrašė yra kelios 1991 m. Atmintinų įvykių vietos: tai Atmintino įvykio vietos prie Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos pastatų komplekso bei Medininkuose¹⁶⁷. Nei viena, nei kita vieta nėra tiesiogiai sietina su Vilniaus tuometiniais įtvirtinimais. Medininkuose vykusį tragediją nesusijusi su gynybiniais įtvirtinimais, statytais Vilniuje. Taip pat tik po tragiškų 1991 m. sausio 13-

¹⁶³ Kazakevičius K. Kazlų Rūda turistus vilios miškais. *Lietuvos žinios*. <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-15).

¹⁶⁴ Sovietinė fortifikacija. <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-17).

¹⁶⁵ Girdvainis J. Vilniaus barikados. *Karys*. 2006 sausio m. <http://www.kam.lt> (žiūrėta 2006-05-01).

¹⁶⁶ Ten pat.

¹⁶⁷ Kultūros registro duomenys. Atmintino įvykio vieta. Kodas: I182.

osios nakties prie Vilniaus radijo ir televizijos bokšto, Radijo ir televizijos rūmų įvykių, Vilniaus barikados pradėtos statyti prie Seimo. Taigi, nei pačių Vilniaus gynybinių ruožų vietos, nei keli blokai prie Seimo, esantys visų buvusių barikadų simbolis, nėra įtraukti į Registrą.

Nei sovietmečiu, nei posovietiniu laikotarpiu XX a. fortifikacija nebuvo tinkamai saugoma. Nors Klaipėdos ir Ignalinos rajone esantys Antrojo pasaulinio karo vokiečių kariniai įtvirtinimai, o tiksliau raudonarmiečių žuvimo vietos, sovietmečiu buvo įtraukti į kultūros paminklų sąrašus, jie nebuvo prižiūrimi, kas lėmė daugelio pagalbinių įtvirtinimų dalinį sunykimą. Šiuo metu Registre nėra nei vieno XX a. (išskyrus rezistencinio judėjimo gynybinius įtvirtinimus) karinio įtvirtinimo. Tačiau vis daugiau įtvirtinimų susilaukia ne tik karo istorikų, bet ir paprastų žmonių dėmesio.

Valstybės nesaugoma XX a. fortifikacija vis dažniau susilaukia privačių investicijų ir yra sėkmingai panaudojama.

II. Lietuvos nekilnojamojo karinio paveldo objektų tvarkymas

Pagal Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymą, tvarkyba – kultūros paveldui išsaugoti atliekami darbai: tyrimas (taikomasis), remontas, avarijos grėsmės pašalinimas, konservavimas, pritaikymas, restauravimas, atkūrimas, šių darbų planavimas ir projektavimas¹⁶⁸. Karinio architektūros paveldo objektams taikomi keturi tvarkymo režimai: konservavimas, konservavimas-restauravimas, restauravimas, restauravimas-pritaikymas. Karinio archeologijos paveldo objektų tvarkymo darbams priskyrėme tyrimo darbus – archeologinius, istorinius tyrinėjimus.

Pasak E. Riaubienės, paveldo apsaugos įstatymai ir institucijų raida tiesiogiai susiję su karinio paveldo tvarkymo darbais¹⁶⁹.

Šiame skyriuje, remiantis įvade išskirtais paveldosaugos formavimosi periodais, apžvelgsime karinio paveldo objektų tvarkybą, palyginsime sovietmečio ir posovietinio laikotarpio karinio paveldo tvarkymo darbus, bandysime išsiaiškinti, ar visada valstybine nuosavybe esantys kariniai įtvirtinimai yra tinkamai tvarkomi, gal jiems reikalingas privatus investitorius.

¹⁶⁸ 2004 m. rugsėjo 28 d. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas. I skr. 1 str. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-28).

¹⁶⁹ E. Riaubienė. Architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo Lietuvoje 1940-1990 m. kiekybinė analizė, p. 178.

Karinio paveldo objektų tvarkymą išskyrėme pagal tvarkymo režimus: tyrimo darbus, konservavimo, konservavimo-restauravimo, restauravimo, restauravimo-pritaikymo darbus.

1. Karinio archeologijos paveldo tvarkymas. Darbe aptariami kariniai archeologijos paveldo objektai mažai susilaukė tvarkymo darbų. Didesnis dėmesys pastaruoju metu skiriamas piliakalniams, kuriems sudaromos specialios tvarkymo programos. Aptariami kariniai įtvirtinimai ne tik mažai prižiūrimi, bet ir menkai tyrinėjami. Vis dėlto, remiantis KPC surinktais duomenimis, skyriuje bandysime apžvelgti sovietmečio ir posovietinio laikotarpio paveldosaugos formavimosi etapų karinio archeologijos paveldo tyrimo darbai.

Karinio paveldo archeologijos objektai pradėti fiksuoti jau sovietmečio pirmajame (1940-1953 m.) paveldosaugos periode, tačiau negausiai. 1953-1963 m. šių įtvirtinimų archeologiniai tyrinėjimai pagausėja. Atitinkamai padaugėja 1963-1990 m. vykdomų archeologinių ir istorinių objektų tyrinėjimų. Kai kurie karinio paveldo archeologijos objektai, įtraukti į Kultūros paminklų sąrašus, buvo fiksuoti iki 1973 m., tačiau tyrimo darbai nebuvo atliekami. Taip liko netyrinėtos tuo metu saugomos penkios kūrgrindos ir medgrinda. Sovietmečiu Archeologijos paminklų sąrašuose būta daugiau viduramžių lauko įtvirtinimų, tačiau dėl menkų tyrinėjimų ir tvarkymo darbų, jie sunyko. Pirmajame ir antrajame sovietmečio paveldosaugos periode gynybiniai įtvirtinimai pagrįde tik fiksuoti, nustatyta jų teritorija. Trečiajame (1963-1990m.) periode vykdyta daugiausia tyrinėjimo darbų. Bet tarkim, tik 1989 m. išaiškintas Rėkučių gynybinis įtvirtinimas. Tuo metu tik fiksuoti, bet netyrinėti Auksūdžio, Jakų ir Erslos įtvirtinimai buvo įvardijami kaip piliakalniai. Archeologiniai tyrinėjimai vykdyti patvariosios fortifikacijos archeologijos objektuose: Vilniaus, Kernavės, Senųjų Trakų, Klaipėdos, Prienų, Veliuonos, Vikūnų, Skirsnemunės, Kalnėnų (Bišpiliukai) piliavietėse.

Pirmajame posovietinio (1990-1995 m.) paveldosaugos periode archeologiniai tyrimai vykdyti sovietmečiu netyrinėtuose viduramžių kariniuose įtvirtinimuose: Rėkučių, Jakų, Auksūdžio senovės gynybiniuose įtvirtinimuose. Po 1995 m. buvo konstatuota, kad įtvirtinimai blogai saugomi. Tačiau įtvirtinimų būklė nepasikeitė. Antrajame periode vykdyti pakartotiniai Auksūdžio įtvirtinimo žvalgomieji archeologiniai tyrimai. 2005 m. Erslos senovės gynybinis įtvirtinimas įtrauktas į Registrą. Tačiau apie kokius nors vykdytus tyrinėjimus duomenų nėra.

Bastioninio laikotarpio archeologijos įtvirtinimai tvarkyti sovietmetyje nuo antrojo (1953-1963 m.) paveldosaugos formavimosi periodo. Objektų tyrinėjimų ir

minimalūs tvarkymo darbai tęsėsi ir trečiuoju paveldosaugos formavimosi periodu. Archeologiniai tyrinėjimai vykdyti Vainežerio¹⁷⁰, Biliūnų¹⁷¹, Dieglių¹⁷², Geručių¹⁷³, Bumbulių¹⁷⁴, Pašimšės¹⁷⁵, Užupių¹⁷⁶, Belvederio¹⁷⁷.

Pirmajame ir trečiajame (1940-1953 m. ir 1963-1990m), sovietinės paveldosaugos etapuose vykdyti ne tik archeologiniai, bet ir istoriniai patvariosios fortifikacijos tyrinėjimai. Archeologiniai tyrinėjimai vykdyti Papilio¹⁷⁸, Mirabelio¹⁷⁹, Baltadvario¹⁸⁰ įtvirtintose dvarvietėse, Rokantiškių¹⁸¹, Pilaitės¹⁸² piliavietėse.

Pirmajame posovietinio (1940-1953 m.) paveldosaugos formavimosi periode tvarkyti, o kartu ir minimaliai tvarkyti bastioninio laikotarpio archeologijos įtvirtinimai: Geručių įtvirtinimas, kurio dalis teritorijos šiuo metu dirvonuoja, dalis apaugusi medžiais ir krūmais. Tuo pačiu periodu tyrinėtas Panemunio senovės gynybinis įtvirtinimas. Šiandien iš Panemunio įtvirtinimo likę nedaug – kalva, apsupta pylimu. Tais pačiais metais tyrinėtas Bumbulių įtvirtinimas, kurio grioviai ir pylimai palaispniui nyksta, dalis pylimų sunaikinti ariant žemę. Tyrinėtas Dieglių senovės gynybinis įtvirtinimas; šiuo metu jis apaugęs medžiais ir krūmais. 1993 m. į Registrą įtraukta Medvėgalio kūrgrinda, tačiau jokie tyrimai nebuvo atlikti. Šiuo periodu tyrinėtas ir Biliūnų senovės gynybinis įtvirtinimas, kuris šiuo metu labai apardytas, griovys gerokai vietomis užslinkęs. Mažai tyrinėtas Pašimšės senovės gynybinis įtvirtinimas šiuo metu yra apaugęs.

Pirmajame (1990-1995 m.) posovietiniame paveldosaugos etape tyrinėti ir tvarkyti patvariosios fortifikacijos bastioninio laikotarpio archeologijos objektai. Žvalgomieji archeologiniai tyrinėjimai vykdyti Belvederio gynybiniam įtvirtinime. Šiuo metu Belvederio įtvirtinimo rytinis bastionas gerokai apgriuvęs, įtvirtinimo aikštelės kraštuose susidariusios nuošliaužos; įtvirtinimas neardomas, apaugęs medžiais. Tiek pirmajame, tiek antrajame posovietiniame paveldosaugos etape vykdyti Siesikų ir Baltadvario įtvirtintų dvarviečių archeologiniai tyrimai.

¹⁷⁰ Kultūros registro duomenys. Vainežerio įtv. dosjė. Kodas: A 182 P.

¹⁷¹ Kultūros registro duomenys. Biliūnų įtv. dosjė. Kodas: A A 383 P.

¹⁷² Kultūros registro duomenys. Dieglių gyn. įtv. dosjė. Kodas: A 417.

¹⁷³ Kultūros registro duomenys. Geručių įtv. dosjė. Kodas: A 601.

¹⁷⁴ Kultūros registro duomenys. Bumbulių gyn. įtv. dosjė. Kodas: A 1317.

¹⁷⁵ Kultūros registro duomenys. Pašimšės įtv. dosjė. Kodas: A 1915.

¹⁷⁶ Kultūros registro duomenys. Užupių įtv. dosjė. Kodas: A 282.

¹⁷⁷ Kultūros registro duomenys. Belvederio įtv. dosjė. Kodas: A 685 P.

¹⁷⁸ Kultūros registro duomenys. Papilio įtvirtinta dvarvietė. Kodas: A 522 P.

¹⁷⁹ Kultūros registro duomenys. Mirabelio įtvirtintos dvarvietės dosjė. Kodas: A 529 P.

¹⁸⁰ Kultūros registro duomenys. Baltadvario įtv. dosjė. Kodas: A 893 P.

¹⁸¹ Kultūros registro duomenys. Rokantiškių piliavietės dosjė. Kodas: A 1614.

¹⁸² Kultūros registro duomenys. Pilaitės piliavietės dosjė. Kodas: A 1615 .

Antrajame (1995-2005 m.) posovietinės paveldosaugos etape archeologiniai tyrinėjimai vykdyti Užupių senovės gynybiniam įtvirtinime, kurio dalis gynybinių įtvirtinimų nukasta, šalia buvo didžiulis žvyro karjeras – viršuje iškastas didžiulis griovys. Tyrinėtas Vainežerio įtvirtinimas, kurio likviduota avarinė būklė. Tik 2001 m. į Registrą įtrauktas Dvylių įtvirtinimas. Dvylių senovės gynybinis įtvirtinimas mažai tyrinėtas ir dažnai tapatinamas su Dieglių senovės gynybiniu įtvirtinimu.

Antruoju posovietinės paveldosaugos periodu vyko patvariosios fortifikacijos tyrinėjimai: vykdyti Rokantiškių ir Pilaitės piliaviečių žvalgymo ir tvarkymo darbai.

Tiek sovietmečiu, tiek posovietiniu periodu menkai rūpinamasi kariniais archeologijos paveldo objektais, išskyrus piliakalnius. Sovietmečiu karinio archeologijos paveldo objektai dažniausiai būdavo fiksuojami: nustatoma jų teritorija, net ne visada apsaugos zonos. Dėl menkai vykdomų tvarkymo darbų, daug senovės gynybinių įtvirtinimų sunyko, buvo suardyti. Sovietmečiu vykdyti minimalūs tvarkymo darbai, nes posovietiniu laikotarpiu konstatuojama prasta įtvirtinimų būklė. Posovietiniu laikotarpiu likviduojama avarinė objektų būklė. Tačiau, kaip ir sovietmečiu, daugumos senovės gynybinių įtvirtinimų tyrinėjimai atidėti tolimesniam laikui.

2. Karinių architektūros statinių tvarkymas. Apžvelgiant karinio architektūros paveldo objektų tvarkymo darbus remtasi ne tik KPC duomenimis, bet ir E. Riaubienės karinių statinių tvarkymo sovietmečiu analize.

Sovietmečiu karinių architektūros statinių grupei priskiriami įtvirtinimai buvo negausūs. Antruoju sovietmečio paveldosaugos formavimosi periodu tvarkyta Medininkų pilis; trečiuoju - keturi Kauno tvirtovės fortai.

Antrajame posovietiniu laikotarpiu paveldosaugos etape tvarkoma tiek Medininkų pilis, tiek ir Kauno tvirtovės fortai bei kiti tvirtovės pagalbiniai įtvirtinimai - baterijos, blindažai, redutai. Posovietiniu laikotarpiu išryškėja privačių investitorių iniciatyva tvarkant kai kuriuos karinius objektus.

Medininkų pilis archeologų ir restauratorių dėmesio sulaukė tik 1954 m. Restauravimo bei konservavimo darbai pradėti tik 1959 m. Tuomet buvo užmūrytos didesnės išgriuvos, ant sienų viršaus uždėtas konservacinis sluoksnis, vadinamas karūnėlėmis. Trečiuoju sovietmečio paveldosaugos formavimosi periodu (1965-1970 m.) buvo atkasti Medininkų pilies griuvėsiai, jie ištirti ir dalinai konservuoti: atstatytas bokštas, restauruotas patrankų patalpos vidus.

Pagrindiniai Medininkų pilies restauravimo darbai vyko antrajame posovietinės paveldosaugos etape. Paskutinius ketverius metus Medininkų pilyje restauravimo darbai dėl lėšų stygiaus nevykdomi. Ne seniai Medininkų pilies šeimininku tapo Trakų istorijos muziejus.

Nors sovietmečiu saugoti keturi Kauno tvirtovės (IV, VI, VII, IX) fortai, tvarkymo darbai vykdyti tik IX forte. Trečiajame sovietinės paveldosaugos etape Kauno tvirtovės IX forte buvo vykdomi tyrimo ir projektavimo darbai. Pagal 1976-1984 m. projektą pastatytas memorialinis kompleksas¹⁸³.

Pasak Kultūros paveldo departamento Kauno teritorinio padalinio viršininkės I. Vaškeliienės, sovietmečiu Kauno tvirtovės įtvirtinimai nebuvo prižiūrėti, laikui bėgant jie nyko, virto griuvėsiais¹⁸⁴. Šiuo metu, įtraukus į Registrą nemažai Kauno tvirtovės pagalbinių objektų, jie remontuojami – nuvalomos sienos, atstatomi apirę fasadų elementai, stogai uždengti skarda. Viduje patalpos pritaikytos nūdienos poreikiams, tačiau išlaikyta buvusi struktūra. Šiuo metu daugumos tvarkomų ir pritaikomų fortų, blindažų ir baterijų savininkai yra privatūs asmenys. Pastatuose įsikūrusios privačios įmonės (pvz.: AB “Kauno grūdai”), policijos nuovada, šarvojimo salė. Kariniai pastatai naudojami gyvenamajai funkcijai, pirmuose aukštuose įrengti prekybos tinklai ir pan. Fortai ateityje bus pritaikyti poilsio, atrakcionų, vaikų žaidimų parkams.

Sovietmečiu tvarkyta Medininkų pilis ir Kauno IX fortas, nors į kultūros paminklų sąrašus buvo įtraukti dar trys Kauno tvirtovės fortai. Įtvirtinimai neprižiūrėti, kas sąlygojo jų nykimą. Posovietiniu laikotarpiu vykdyti skubūs apsaugos darbai, sietini su avarinės būklės likvidavimu.

Posovietiniu laikotarpiu ne mažai kultūros paveldo objektų atiduodama privatiems naudotojams, kurie apsiima tvarkyti objektus. Geriausias to pavyzdys Kauno tvirtovės pagalbinių įtvirtinimai.

3. Karinių architektūros statinių kompleksų tvarkymas. Anksčiausiai - pirmojo sovietinio paveldosaugos formavimosi periodu tvarkytos viduramžių pilys – Trakų salos, Vilniaus Aukštutinė, Kauno pilys. Vėliausiai tvarkytos fortinės tvirtovės – Kopgalio tvirtovė. Alytaus tvirtovė, priskirtina statinių kompleksams, sovietmečiu nebuvo nei tyrinėjama nei tvarkoma.

¹⁸³ Kultūros registro duomenys. Kauno tvirtovės IX forto dosjė. Kodas: A 661.

¹⁸⁴ Vaškeliene I. Kauno fortų kompleksas, kareivinių pastatai Kaune. Apsaugos problemos. *Gynybinis paveldas Lietuvoj.*, p. 47.

Pirmajame sovietmečio paveldosaugos etape buvo per karą nukentėjusio Vilniaus aukštutinės pilies rytinio bokšto tvarkymas, Gedimino pilies restauravimas. Tvarkyta ir avarinėje būklėje atsidūrusi Trakų salos pilis¹⁸⁵. Pirmajame sovietmečio paveldosaugos etape konservuotas ir p.r. Kauno pilies bokštas¹⁸⁶. Tuo pat metu buvo parengtas pirmasis Biržų pilies konservavimo projektas¹⁸⁷. Vėliau jį papildė tolimesni konservavimo darbai.

Antrojo periodo (1953-1963 m.) metu gynybinių objektų tvarkymo darbų skaičius daugėja. Nuo šeštojo dešimtmečio Lietuvoje gynybinės architektūros objektų tvarkymo darbai tapo sudėtingesni: buvo atliekami detalesni tyrimai, o restauravimas buvo grindžiamas svariais moksliniais argumentais. Nuo Mokslinės restauracinės gamybinės dirbtuvės (MRGD) įkūrimo iki 1963 m. buvo tvarkytos Trakų salos pilis: restauruoti pilies rūmai ir juose įrengtas muziejus; Vilniaus aukštutinė pilis: restauruotame vakariniame Aukštutinės pilies bokšte buvo įrengta ekspozicija. Antrajame sovietmečio paveldosaugos etape daug dėmesio skirta bastioniniams įtvirtinimams: restauruota Kauno pilies bastėja, gelžbetonių sustiprintas pietryčių bokštas, kuriame buvo įrengta Istorijos muziejaus filialo ekspozicija; Biržų pilis, Vilniaus gynybinė siena su bokštu.

Trečiuoju sovietmečio paveldosaugos formavimosi periodu tvarkyti visi į valstybės sąrašus įrašyti karinio paveldo objektai, taikytos įvairios tvarkymo priemonės, daugiausia restauracinio pobūdžio. Šiuo periodu fiksuojami tolygūs gynybinių objektų tvarkymo darbai. Nuo 1970 m., susikūrus restauracinėms dirbtuvėms, didėjo architektūros objektų restauravimo darbų apimtys¹⁸⁸. Tuo metu restauruoti Trakų salos pilies priešpilio objektai; tvarkyta Biržų pilis, Klaipėdos pilies ir bastionų kompleksas; iš dalies konservuota Kauno pilies bastėja bei išlikusios sienų dalys: pietryčių bokštas buvo pritaikytas Vytauto Didžiojo karo muziejaus reikmėms; konservuoti Kauno miesto gynybinių įtvirtinimų bokštas ir siena. Vėliausiai, tik 1973 m., pradėti Klaipėdos Neringos (Kopgalio tvirtovės) forto tyrimai, restauracijos ir pritaikymo darbai: pastatytas akvariumo pastatas, dalinai restauruoti ir pritaikyti muziejų pylimai, kazematai, tiltai, įrengta istorinė ekspozicija¹⁸⁹.

Nuo pirmojo posovietinio paveldosaugos formavimosi periodo atlikti ir tebevykdomi darbai: iš naujo konservuojamos Kauno pilies liekanos, uždengiamos

¹⁸⁵ Glemžą J. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsauga ir tvarkymas, p. 30.

¹⁸⁶ Kultūros registro duomenys. Kauno pilies liekanų dosjė. Kodas: G 286.

¹⁸⁷ Kultūros registro duomenys. Biržų pilies liekanų dosjė. Kodas: G 54 KP.

¹⁸⁸ E. Riaubienė. Architektūros paveldotvarka Lietuvoje ir jos sąsajos su Europos situacija, p. 92.

¹⁸⁹ Kultūros registro duomenys. Klaipėdos Neringos forto dosjė. Kodas:

apsauginiais stogeliais; atliekami Klaipėdos pilies tyrimai, konservavimo darbai, restauruojamas miesto fortifikacinės sistemos fragmentas.

Šiuo metu Vilniaus pilių kompleksas priskiriamas vienam svarbiausių gynybinio paveldo objektų, kuriame posovietiniu laikotarpiu vykdyti archeologiniai-architektūriniai tyrimai Žemutinės pilies Valdovų rūmų atstatymo reikmėms. Vilniaus pilyse vykdomas restauravimas ir atkūrimas. Kadangi manome, kad Valdovų rūmai nėra karinis objektas, daugiau dėmesio jam neskirsime.

Antruoju posovietinės paveldosaugos periodu restauruoti objektai: Klaipėdos pilies princo Fridricho bastionas su poterna¹⁹⁰; 2002 m. įkurtas Klaipėdos pilies muziejus, kuris yra Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus skyrius. Be muziejaus, nuo 2002 metų prie marių pradėjo veikti kruizinių laivų terminalas¹⁹¹. Taip pat antrajame posovietinės paveldosaugos etape fragmentiškai restauruojama Trakų salos pilis¹⁹². Tvarkytos Vilniaus gynybinės sienos Bastėjos liekanos: atlikti akmens mūro pamatų restauravimo ir stiprinimo darbai. Sustabdytas apsauginio plytų mūro irimas¹⁹³. Biržų pilyje atidengti pamatai užkonservuoti ir eksponuojami. Rūmų rūsyje keturiose salėse parengta ekspozicija, skirta Biržų miesto, dvarų ir tvirtovės istorijai¹⁹⁴.

Posovietiniu laikotarpiu tvarkymo darbus atlieka privačios firmos, kurių darbus anksčiau atlikdavo valstybinės paveldotvarkos organizacijos. Pasak J. Glemžos, šiuo metu objektų tvarkymo kokybė yra žymiai geresnė nei sovietmečiu¹⁹⁵.

Šiuo metu prie karinio paveldo objektų išsaugojimo ir tvarkymo prisideda ne tik paveldo institucijos, bet karinės, karo istorijos institucijos bei klubai: Vytauto Didžiojo karo muziejus, karo istorijos centras, Lietuvos karo istorijos draugija, taip pat Krašto Apsaugos ministerija, generolo J. Žemaičio Lietuvos Karo akademija bei karo istorijos klubai.

Sovietmečiu tvarkyti visi tuo metu saugoti kariniai paminklai, išskyrus šiai grupei nepriskirtinus Kauno tvirtovės fortus. Sovietmečiu karinio architektūros paveldo objektuose dažniausiai taikytas konservavimo-restauravimo tvarkymo būdas. Šiuo

¹⁹⁰ Kultūros registro duomenys. Kauno pilies ir bastiono kompleksų dosjė. Kodas: G136.

¹⁹¹ Genys J. Kuriasi Klaipėdos pilies muziejus. *Lietuvos muziejai*. 2004. Nr. 1. <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-12).

¹⁹² Kultūros registro duomenys. Trakų salos pilies dosjė. Kodas: G 506K.

¹⁹³ Vilniaus Bastėja. <http://www.heritage.lt> (žiūrėta 2006-03-26).

¹⁹⁴ Songailienė R. Biržų pilies istorija „Sėlos“ muziejaus ekspozicijoje. *Lietuvos muziejai*, <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-15).

¹⁹⁵ Glemža J. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsauga, p. 38.

laikotarpiu tvarkyta nemažai objektų, tačiau tvarkymo darbų kokybė buvo žymiai blogesnė, nei šiuo metu: tai lėmė medžiagų prasta kokybė.

Posovietiniu periodu karinio architektūros paveldo objektuose vyrauja avarinės būklės likvidavimas. Šiam laikotarpiui būdingi konservavimo ir dalinio restauravimo darbai.

Tiek sovietmečiu, tiek posovietiniu periodu kariniams objektams aktuali pritaikymo, panaudojimo problema. Pastaruoju metu nemažai kariniuose objektuose yra įrengti muziejai. Tačiau tie objektai, priklausantys valstybei, kurie nėra panaudojami – nyksta. Šią problemą galima būtų išspręsti pritraukus privačius investitorius. Teigiamai vertinamas valstybės posūkis paveldosaugoje, priėmus Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymą, kai objektų savininkams pirmą kartą numatytas kompensavimas už taikomus veiklos apribojimus, objektų užkonservavimo išlaidas bei tvarkomuosius paveldosaugos darbus¹⁹⁶.

4. Įvykių vietų karinių objektų tvarkymas. Rezistencinio judėjimo kariniai įtvirtinimai pradėti tyrinėti ir tvarkyti tik nuo 1990 m. Šiai grupei priskiriamų karinių įtvirtinimų – bunkerių, slėptuvių – tvarkymo darbus atspindi įtvirtinimų atstatymas.

Šiuo metu atstatyti bunkeriai yra šiose į Registrą įrašytose vietose:

- Dainavos apygardos štabo bunkeris Alytaus aps., Alytaus r., Punios šilė;
- Bunkeris Druskininkuose, A. Ramanausko-Vanago vadavietė Alytaus aps., Varėnos r., Kasčiūnų k.;
- Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės partizanų bunkeris Telšių apsk., Telšių raj., Dievo Krėslo miškas;
- Algimanto apygardos štabo bunkeris Panevėžio apsk., Kupiškio raj., Šimonių giria, Pripado ež.;
- Žemaičių apygardos Rūtenio-Lukšto būrio partizanų bunkeris Telšių apsk., Plungės raj., Šilų miškas;
- Obelių šilo Mūšio vietoje partizanų bunkeris Panevėžio aps., Rokiškio r., Mažeikių miške;

¹⁹⁶ Įsigalioja Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas.

<http://www.sala.lt/portal/index.php?handler=newsdetailed&id=20611> (žiūrėta 2006-04-28).

- Partizanų bunkeris stovyklavietėje Šiaulių aps., Joniškio r., Mūšos tyrelio kraštovaizdžio draustinyje¹⁹⁷.

Autentiškumu išsiskiria Lukšto būrio bunkeris. Pradėjus atstatymo darbus, buvo aptiktos įtvirtinimo grindys, sienų likučiai, kas leido tiksliai nustatyti bunkerio dydį. Keistai atrodo bunkeris Druskininkuose, kurio įėjimas šiuo metu yra betoninis. Kaip žinia, bunkeriai ir slėptuvės buvo slapti įtvirtinimai, o tokios "pastebimos" medžiagos kaip betonas nebuvo naudojamos. Atstatytas Dainavos apygardos štabo bunkeris šiuo metu yra kritinės būklės.

5. Neregistruotų karinių objektų tvarkymas. Sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje į paminklų sąrašus neįtraukti karinio paveldo objektai, tokie kaip Pasaulinių karų ir sovietmečio įtvirtinimai, šiuo metu tvarkomi privačių asmenų ir sėkmingai pritaikomi turizmo srityse.

Antrojo pasaulinio karo pradžioje vokiečių statyti fortifikaciniai įrenginiai Klaipėdoje šiuo metu nėra pritaikomi. Pasak Pajūrio regioninio parko direktcijos vadovo M. Vitkūno, Europoje panašūs kariniai statiniai sėkmingai naudojami - juose įrengtos kultūros įstaigos ir muziejai¹⁹⁸. Patikėjimo teise Pajūrio regioninio parko direktcijai (PRP) perduotas "Juodąja tvirtove" vadinamas fortifikacinis įrenginys šiuo metu naudojamas renginiams organizuoti ir laukia Europos struktūrinių fondų paramos, o Smiltynėje esantis karinių statinių kompleksas nėra naudojamas. Kasmet čia buvo organizuojamos talkos, kurių metu buvo tvarkoma įtvirtinimų aplinka. Tikimasi šį karinį paveldą pritaikyti mokslinių tyrimų laboratorijai, įvairioms ekspozicijoms, rekreacijos centrui.

Pastaraisiais metais vis didesnio turistų ir karybos istorikų susidomėjimo sulaukia Pirmojo pasaulinio karo vokiečių gynybiniai įtvirtinimai Ignalinos rajone. Taip pat vilniečiai ir Vilniaus svečiai raginami sudalyvauti Pavilnių-Verkių regioninio parko direktcijos organizuojamose ekskursijose po Vilniaus apylinkėse lenkų statytus gynybinius įtvirtinimus. Beje, šie įtvirtinimai tvarkyti ne tik regioninio parko direktcijos darbuotojų, bet ir "Geležinio Vilko" karių.

¹⁹⁷ Kultūros vertybių registro duomenys: Partizanų žuvimo vietų ir stovyklaviečių dosjė. Vertybės (paminklo) kodas: I19P; Žuvimo vietos dosjė. Kodas: I 159; Mūšio vietos dosjė. Kodas: I174; Stovyklavietės dosjė. Kodas: I 277.

¹⁹⁸M. Vitkūnas. Lietuviai istorinio palikimo panaudoti kol kas nesugeba, *Vakarų ekspresas*. 2003 liepos 23 d. <http://www.ve.lt> (žiūrėta 2006-04-25).

Sovietmečiu Pirmojo pasaulinio karo vokiečių ir lenkų įtvirtinimai bei Antrojo pasaulinio karo vokiečių įtvirtinimai nebuvo tvarkomi.

Prie karinio paveldo objektų tvarkymo ir populiarinimo vis dažniau prisideda Krašto apsaugos ministerija bei generolo J. Žemaičio Karo akademija. Krašto apsaugos ministerija daug padėjo paveldošvietoje: rėmė 2000-2002 m. leistų lankstinukų seriją "Senoji Lietuvos gynybos sistema". Buvo išleisti lankstinukai, skirti senajam Lietuvos kariniui paveldui, - "Piliakalniai", "Gynybiniai įtvirtinimai", "Pilys", "Vilniaus gynybinė siena". Padedant KAM'ui, 2003 m. pabaigoje buvo išleistas Lietuvos karių, partizanų ir šaulių kapų 1919-1940 atlasas. 2007 m. planuojama išleisti vienatomi „Lietuvos didžiosios kunigaikštystės (XIII-XVIII a.) įtvirtinimai“ atlasą.

Specializuotos literatūros apie karinį paveldą sovietmečiu nebuvo. Tik leidinių serijoje LTSR architektūros paminklai, LTRS archeologijos atlasas buvo įtraukta medžiaga apie karinio paveldo objektus.

Posovietiniu laikotarpiu išleista daugiau specializuotos literatūros kariniam paveldui, skirtos plačiajai visuomenei.

Išvados:

1. Lietuvos karinis paveldas – viena istoriškai plačiausių kultūros paveldo dalių – nėra išskirtas kaip kompleksinis kultūros vertybių apsaugos objektas. Jo sąvoka taikytina apibūdinant visus patvariosios ir lauko fortifikacijos objektus – tiek gynybinius, tiek apgulties įtvirtinimus. Pastarieji objektai tiek sovietmečiu, tiek posovietinėje Lietuvoje tyrinėti mažiausiai. Daugiausia dėmesio susilaukė seniausieji patvariosios fortifikacijos objektai – viduramžių pilys ir bastioninės tvirtovės.
2. Karinio paveldo apskaita yra pirmasis kultūros vertybių išsaugojimo darbų etapas. Šiuo metu Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre įrašytus nekilnojamojo karinio paveldo objektus sudaro archeologinės vietos (kūlgrinda, piliavietės, įtvirtinti dvarai, gynybiniai įtvirtinimai – ravelinai, redutai, šancai), statiniai (viduramžių pilis, pagalbiniai įtvirtinimai), statinių kompleksai (viduramžių pilys, bastioninės tvirtovės, pagalbiniai įtvirtinimai), įvykių vietos (rezistencinio judėjimo gynybiniai įtvirtinimai). Sovietmečiu karinio paveldo objektai aptinkami Archeologijos, Architektūros, Istorijos paminklų sąrašuose. Sovietmečio sudarytuose paminklų sąrašuose ir Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre išryškėjo skirtingas karinio paveldo objektų traktavimas.
3. Rezidenciniai rūmai, tokie kaip Panemunės, Raudonės, Raudondvario pilys, tyrinėtojų įvardijami kaip kariniai įtvirtinimai, neatliko gynybinės ar puolamosios funkcijos, todėl abejojama dėl jų priskyrimo karinio paveldo objektams. Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre ir sovietmečiu sudarytuose paminklų sąrašuose Archeologiniam paveldui priskirti kariniai įtvirtinimai, tokie kaip Pašimšės, atitinkamai, manoma, neatliko gynybinės funkcijos.
4. Tiek sovietmečiu, tiek posovietinėje Lietuvoje nesutariama dėl karinių objektų sąvokų, kyla prieštaros tarp tyrinėtojų, kurie tuos pačius objektus įvardina skirtingais vardais. Bastioninio periodo įtvirtinimai vadinami bastionais, barbakanais, bastėjomis. Tokie įtvirtinimai kaip Vilniaus ir Kauno bastėjos, vadinami tyrinėtojų ir visuomenės bastionais arba barbakanais. Taip pat šio periodo lauko įtvirtinimai, tokie kaip Vainežerio, Užupių, plačiosios visuomenės yra vadinami XX a. įtvirtinimų vardais - okopomis.
5. Sovietmečiu ir posovietinėje Lietuvoje į saugomų paminklų sąrašus neįtrauktos XX a. fortifikacijos. Į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą neįtraukti

Pasaulinių karų įtvirtinimai, sovietmečio fortifikacija, neregistruoti 1991-1993 m. Vilniaus barikadų gynybiniai ruožai, nei prie Seimo esantys keli simboliniai blokai.

6. Mažiausiai tvarkymo darbų sovietmečiu ir posovietinėje Lietuvoje susilaukė karinio archeologijos paveldo objektai, išskyrus piliakalnius. Sovietmečiu tvarkyti visi saugoti karinio architektūros paveldo objektai, išskyrus Kauno tvirtovės fortus. Tvarkytuose objektuose dažniausiai taikytas konservavimo-restauravimo būdas. Posovietiniu periodu karinio architektūros paveldo objektuose vyrauja avarinės būklės likvidavimas. Įvykių vietų - rezistencinio judėjimo karinių įtvirtinimų tvarkymo darbus atspindi objektų atstatymas, tačiau ne visi atstatyti įtvirtinimai pasižymi autentiškumu.
7. Tiek sovietmečiu, tiek posovietiniu periodu kariniams objektams aktuali pritaikymo, panaudojimo problema. Į paminklų sąrašus neįtraukta karinio paveldo objektų dalis tvarkoma privačių asmenų ir sėkmingai pritaikoma turizmo srityse. Kiti nesaugomi objektai nyksta.

ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

1. 1940 m. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas. *Valstybinės kultūros paveldo komisijos tinklalapis*. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-10)
2. 1977 m. Kultūros paminklų apsaugos Įstatymas. *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo ir finansavimo žinynas*. T. I. Vilnius, 1975.
3. 1994 m. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-10).
4. 2004 m. rugsėjo 28 d. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas. I skr. 4 str. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2006-04-25).
5. Baubonis Z. Pilaitės piliakalnio teritorijos Vilniaus m. 1995 m. žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita.// KPCA duomenys.
6. Bulota J. Vilniaus gynybinis žiedas. *Lietuvos Rytas*. Priedas "Sostinė". 2001 balandžio 18 d., <http://www.vilniusbunkers.lt> (žiūrėta 2006-04-10);
7. Černiauskas M. Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos Koordinavimo grupės ekspedicijos po Kupiškio rajoną ataskaita.// LII. B. 134.
8. Dakanis B. Jonavos rajono Markutiškių apylinkės Užupio kaimo gynybinių įtvirtinimų žvalgymo ataskaita 1976. KPCA. F.27. Ap.1. B.51.
9. Encyklopedia techniki wojskowej. Warszawa, 1978.
10. Freytag A. Architektura militaris nova et aucta. Amsterdam, 1630.
11. Genys J. Kuriasi Klaipėdos pilies muziejus. *Lietuvos muziejai*. 2004. Nr. 1. <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-12).
12. Gertus. Patvarioji fortifikacija. Panemunė, 1934.
13. Girdvainis J. Vilniaus barikados. *Karys*. 2006 sausio m. <http://www.kam.lt> (žiūrėta 2006-05-01).
14. Gruzdienė D. Kauno pilis: vakar, šiandien ir rytoj. *Lietuvos muziejai*. Nr. 1. Vilnius. 2004, <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-16).
15. Kazakevičius K. Kazlų Rūda turistus vilios miškais. *Lietuvos žinios*. <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-15).
16. Kopgalio tvirtovės, Neringos fortas, <http://www.heritage.lt> (žiūrėta 2006-04-13).
17. Kultūros paminklų enciklopedija. T. I-II. Vilnius, 1996.
18. Kultrūros vertybių registro duomenys. Liškiavos piliakalnio dosjė. Vertybės (paminklo) kodas: A204.

19. Kultūros registro duomenys. Fortai. Kodai: S653- S665; blindai. Kodai: S666- S669, S676- S687; redutai. Kodai: S672- S674, baterijos. Kodas: S675.
20. Kultūros registro duomenys. Kauno miesto gynybinių įtvirtinimų liekanos. Kodas: G 239.
21. Kultūros vertybių registro duomenys. Baltadvario įtv. dosjė. Kodas: A 893 P.
22. Kultūros vertybių registro duomenys. Belvederio įtv. dosjė. Kodas: A 685 P.
23. Kultūros vertybių registro duomenys. Mirabelio įtv. dvarvietės dosjė. Kodas: A 529 P.
24. Kultūros vertybių registro duomenys. Pašimšės įtv.dosjė. Kodas: A 1915.
25. Kultūros vertybių registro duomenys. Alytaus tvirtovės forto liekanos. Kodas: G514.
26. Kultūros vertybių registro duomenys. Atmintino įvykio vieta. Kodas: I182.
27. Kultūros vertybių registro duomenys. Belvederio gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A685P.
28. Kultūros vertybių registro duomenys. Biliūnų gyn. įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 383 P.
29. Kultūros vertybių registro duomenys. Biliūnų įtv. dosjė. Kodas: A A 383 P.
30. Kultūros vertybių registro duomenys. Biržų pilies liekanų dosjė. Kodas: G 54 KP.
31. Kultūros vertybių registro duomenys. Biržų pilis. Kodas: G54KP.
30. Kultūros vertybių registro duomenys. Bumbulių gyn. įtv. dosjė. Kodas: A 1317.
32. Kultūros vertybių registro duomenys. Bumbulių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1317.
33. Kultūros vertybių registro duomenys. Dieglių gyn. įtv. dosjė. Kodas: A 417.
34. Kultūros vertybių registro duomenys. Dieglių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 417P.
35. Kultūros vertybių registro duomenys. Dvylių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1632.
36. Kultūros vertybių registro duomenys. Erslos senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1877.
37. Kultūros vertybių registro duomenys. Geručių įtv. dosjė. Kodas: A 601.
38. Kultūros vertybių registro duomenys. Geručių senovės gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 661P.
39. Kultūros vertybių registro duomenys. Jakų gynybinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 1561.

40. Kultūros vertybių registro duomenys. Kauno pilies ir bastiono kompleksų dosjė. Kodas: G136.
41. Kultūros vertybių registro duomenys. Kauno pilies liekanų dosjė. Kodas: G 286.
42. Kultūros vertybių registro duomenys. Kauno tvirtovės IX forto dosjė. Kodas: A 661.
43. Kultūros vertybių registro duomenys. Klaipėdos Neringos forto dosjė. Kodas:
44. Kultūros vertybių registro duomenys. Klaipėdos pilies ir bastionų kompleksas. Kodas: G 136 KP.
45. Kultūros vertybių registro duomenys. Panemunės gynibinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 566 P.
46. Kultūros vertybių registro duomenys. Panemunės pilis. Kodas: G 28 K; Raudondvario sodyba. Kodas: G 254 K; Raudonės pilis. Kodas: G 27 KP.
47. Kultūros vertybių registro duomenys. Papilio įtvirtinta dvarvietė. Kodas: A 522 P.
48. Kultūros vertybių registro duomenys. Pilaitės piliavietės dosjė. Kodas: A 1615 .
49. Kultūros vertybių registro duomenys. Rėkučių senovės gynibinio įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 712.;
50. Kultūros vertybių registro duomenys. Rokantiškių piliavietės dosjė. Kodas: A 1614.
51. Kultūros vertybių registro duomenys. Siesikų dvaro sodybos dosjė. Kodas: G257K.
52. Kultūros vertybių registro duomenys. Trakų salos pilies dosjė. Kodas: G 506K.
53. Kultūros vertybių registro duomenys. Užupių įtv. dosjė. Kodas: A 282.
54. Kultūros vertybių registro duomenys. Vainežerio gyn. įtvirtinimo dosjė. Kodas: A 182 P.
55. Kultūros vertybių registro duomenys. Vainežerio įtv. dosjė. Kodas: A 182P.
56. Kultūros vertybių registro duomenys. Kodai: A 517 P; A 847 P; A 196 P; A 809 P.
57. Kultūros vertybių registro duomenys: Partizanų žuvimo vietų ir stovyklaviečių dosjė. Kodas: I19P; Žuvimo vietos dosjė. Kodas: I 159; Mūšio vietos dosjė. Kodas: I174; Stovyklavietės dosjė. Kodas: I 277.
58. Kuncevičius A. 1999 m. Baltadvario piliavietės archeologijos žvalgomųjų tyrimų ataskaita // LII. B. 3471.
59. Kuncevičius A. Pilaitės piliakalnio Vilniaus m. archeologinių tyrimų ataskaita. 1997 m; Kuncevičius A. Rokantiškių piliavietės žvalgymo ir tvarkymo darbų ataskaita. 1995 m. KPCA duomenys.
60. Lenkų įtvirtinimai Vilniuje, <http://tunelis.ginklai.net/> (žiūrėta 2006-04-10).
61. Lietuvos architektūros istorija. T. I-II. Vilnius, 1987, 1994.

62. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. II. Vilnius, 1975.
63. Jurginis J. Medininkų pilis, <http://www.vist.lt> (žiūrėta 2006-03-19).
64. M. Vitkūnas. Lietuviai istorinio palikimo panaudoti kol kas nesugeba, *Vakarų ekspresas*. 2003 liepos 23 d. <http://www.ve.lt> (žiūrėta 2006-04-25).
65. Markelevičius J. Kelmės rajono archeologijos paminklų žvalgymo ir žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita (1974m.). KPCA. F.27. Ap.1. B.62.
66. Naronowicz – Naronski J. Budownictwo wojenne. Warszawa, 1957.
67. Pulk. Kurkauskas. Patvarioji fortifikacija prieš ir po didžiojo karo. Kaunas, 1925.
68. Senulienė I. Medininkų pilis jau turi šeimnininką. *Lietuvos muziejai*. Nr. 1. 2004, <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-15).
69. Sietuvos (Medvėgalio) kūrgrinda. Varnių regiono parko direktorės Irenos Zimbienės šifruotas interviu.(2006-04-28).
70. Songailienė R. Biržų pilies istorija „Sėlos“ muziejaus ekspozicijoje. *Lietuvos muziejai*, <http://www.museums.lt> (žiūrėta 2006-04-15).
71. Sovietinė fortifikacija. <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-15).
- Smetona A. Karybos žodynas. Vilnius, 1995.
72. Tautavičius A. 1961 m., žvalgomosios archeologinės ekspedicijos į Vilkijos, Ariogalos, Raseinių, Skaudvilės, Varnių, Šilalės, Tauragės ir Jurbarko rajonus ataskaita // LII. B. 101.
73. Tautavičius A. 1971 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Kėdainių, Jonavos, Kauno, Kaišiadorių, Prienų, Alytaus, Trakų, Švenčionių, Raseinių, Vilniaus rajonuose ataskaita. KPCA. F.27. Ap.1. B.146.
74. Tautavičius A. 1972 m gegužės 22- 10 d. vykusios žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita // LII B. 231.
75. Tautavičius A. 1972 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita (Alytaus, Jurbarko, Marijampolės, Kauno, Plungės, Šilutės, Rokiškio, Zarasų, Vilniaus raj.) // LII. B. 321.
76. Tautavičius A. Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Jurbarko, Kauno, Kėdainių, Kelmės, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių rajonuose ataskaita 1967. KPCA. F.7. Ap.1. B.125.
77. Vitkūnas M. Branduolinių raketų bazė šturpina lankytojus. *Valstiečių laikraštis*, <http://tunelis.ginklai.net> (žiūrėta 2006-04-16).

78. Vojevodskaitė A. Respublikinės reikšmės archeologijos paminklo Nr. 682 – sen. vienuolyno Molėtų raj. Videniškių apylinkėje Baltadvario km. ir buvusio Baltadvario dvaro ir koplyčios istoriniai tyrimai. // VAA. F5. B. 3529.
79. Zabiela G. Archeologijos paminklų žvalgymas Jonavos, Pasvalio, Rokiškio, Širvintų, Ukmergės, Utenos, Zarasų rajonuose 1991 metais. // LII. B. 1918.
80. Žukauskas D. Medininkų pilis: praeitis, dabartis ir ateitis. *Trakų istorijos muziejus*. <http://www.trakai.lt> (žiūrėta 2006-04-15).

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Anušauskas A. Partizaninio judėjimo paveldas ir jo išsaugojimas. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.
2. Baubonis Z. Kūlgrindų, medgrindų ir žemgrindų klausimu. *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai: Konferencijos pranešimų tezės*. Vilnius, 1988.
3. Bražėnaitė-Dijokienė D. Paveldosaugos sampratos kaita XX a. Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV. Vilnius, 2000. Nr. 2.
4. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. Vilnius, 2005.
5. Dybas B. Fortece Rzeczypospolitej. Torun, 1998.
6. E. Riaubienė. Architektūros paveldotvarka Lietuvoje ir jos sąsajos su Europos situacija. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXVII. 2003. Nr. 3.
7. Glemža J. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsauga ir tvarkymas. Vilnius, 2002.
9. Gruszecki A. Bastionowe zamki w Malopolsce. Warszawa, 1962.
10. Guerquin B. Zamki w Polsce. Warszawa, 1974.
11. Jučienė I. Artilerijos bastionas. *Lietuvos pilys*. Vilnius, 1971.
12. Kuncevičius A. Lietuvos viduramžių pilys. Vilnius, 2005.
13. Lietuvos Respublikos Valstybinės paveldosaugos komisijos sprendimas “Dėl 17. Nekilnojamojo karinio paveldo išsaugojimo”. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.
14. Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius, 1973 ir 1977.
15. Pocius M., Baltrušaitis A. Lietuviškoji partizanų statyba. *Statyba ir architektūra*. IX. Vilnius, 2001.
16. Rakutis V. Lauko fortifikacija Lietuvoje. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.

17. Riaubienė E.. Architektūros paveldo gynybinių objektų tvarkymo Lietuvoje 1940-1990 m. kiekybinė analizė. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXV. Vilnius, 2001. Nr. 4.
18. Steponaitytė N. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXV. Nr. 3. Vilnius, 2001.
19. Sutkus D. Fortifikacijos raida po šaunamojo ginklo atsiradimo. *Kardas*. Vilnius, 2005.
20. Tamašauskas K. Iš Jauno tvirtovės fortų istorijos. *Statyba ir architektūra*. 1997. Nr.4.
21. Trimonienė R. XX amžiaus 9-tojo dešimtmečio paminklai Lietuvos genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti. LGGRTC.
22. Vaškeliienė I. Kauno fortų kompleksas, kareivinių pastatai Kaune. Apsaugos problemos. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003.
23. Veliutė I. XVI – XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje. *Karo archyvas*. Nr. XVII, Vilnius, 2002.
24. Vičys Z., Kunigonis R., Žarys P. Miesto ir gyvenvietės fortifikacija. Vilnius, 2000.
25. Zabiela G. Lietuvos piliakalniai: tyrinėjimų aspektas. *Lietuvos archeologija* 24. Vilnius, 2003.
26. Zabiela G. Nuo medinės prie mūrinės pilies. *Lietuvos pilių archeologija*. Klaipėda, 2001.
27. Zabiela G. Pirmojo Lietuvos paminklų apsaugos įstatymo projektas. *Kultūros paminklai*. Vilnius. 1995.
28. Žulkus V. Klaipėdos pilis. Statybos istorija ir tyrimai. *Lietuvos pilių archeologija*. Klaipėda, 2001.
29. Военный энциклопедический словарь. Москва, 1986.
30. Головин Н. Н. Полевое военно-инженерное дело. Paris.
31. Плюцинский А. Полевое военно-инженерное искусство. С-Петербург, 1886.
32. Советская военная энциклопедия. Т. I. Москва, 1990.
33. Чекмарев В. Теория крепостной обороны. Санкт-Петербург, 1910.
34. Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь. Москва, 1946.
35. Яковлев В. В. История крепостей. Санкт-Петербург, 1995.

PRIEDAI

1 priedas. Viduramžių fortifikacijos terminai.

aptvarinė / gardinė pilis – keturkampio arba daugiakampio plano pilys, statytos žemose vietose, apsuptos grioviais ir perkasomis. Svarbiausias elementas – kvadratinė aikštė, aptverta 9-15 m. aukščio gynybine siena; vėliau kampuose pradėti statyti keturkampiai bokštai;

bergfrydas – germaniško kilmės žodis, reiškiantis pilį-bokštą – tai ankstyvosios mūrinės pilys, paplitusios Vakarų Europoje X-XII a.;

citadelė - labiausiai įtvirtinta centrinė tvirtovės dalis, pritaikyta savarankiškai gynybai;

donžonas – svarbiausias pilies gynybinis bokštas;

konventinė pilis – pilis, pritaikyta ne tik gynybai, bet ir vienuoliams gyventi; turėjo tradicinius vienuolyno pastatus, koplyčią;

kūlgrinda – paslėptas kelias per pelkę;

medgrinda - medžiais grįstas grindinys – slaptas kelias per pelkę ar upę;

palisados – viduramžių lauko gynybinis įtvirtinimas, surestas iš iečių ir spygliuotų žiedų, norint apsisaugoti nuo raitelių;

žemgrindos - darytos iš rąstų, akmenų ir žemių, pilti akmenimis su žemėmis arba pilti iš žemių.

Parengta pagal: *Baubonis Z. Kūlgrindų, medgrindų ir žemgrindų klausimu. // Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai: Konferencijos pranešimų tezės. Vilnius, 1988; Encyklopedia techniki wojskowej. Warszawa. 1978; Gertus. Patvarioji fortifikacija. Panemunė. 1934; Pocius M., Baltrušaitis A. Lietuviškoji partizanų statyba // Statyba ir architektūra. Vilnius. 2001. IX; Smetona A. Karybos žodynas. Vilnius. 1995; Steponaitytė N. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba // Urbanistika ir architektūra. Vilnius. 2001. T. XXV. Nr. 3; Vičys Z., Kunigonis R., Žarys P. Miesto ir gyvenvietės fortifikacija. Vilnius. 2000; Чекмарев В. Теория крепостной обороны. Санкт-Петербург. 1910; Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь. Москва. 1946.*

2 priedas. Bastioninės fortifikacijos terminai.

banketas – supiltas už brustvero žemės pylimas, ant kurio stovėdavo šauliai;

barbakanas – mūrinis bokštas su šaudymo angomis miesto vartams ir tiltams ginti;

bastėja - smarkiai išsikišęs į priekį ir užnugaryje atviras istorinio gynybinio statinio elementas, statytas gynybinės sienos kampuose, XVI a. pakeitęs bokštus; gali būti rato, pusračio, daugiakampio formos sujungtas su įtvirtinimo sienomis, skirtas sienų, fosos ir priekinio lauko gynybai;

bastionas - išsikišęs frontu, užnugaryje atviras penkiakampio formos istorinio gynybinio

statinio elementas sujungtas su sienomis. Skirtas sienų, fosos, kaimyninių bastionų ir priekinio lauko gynybai. Bastionai statomi iš žemių pylimo, „aprengto“ akmenine siena, o artilerija buvo statoma atvirai ant bastiono šonų, vadinamųjų flankų;

baterija - istorinis gynybinis statinys, kuriame yra išdėstomos patrankos. Buvo atviros, kazemuotos arba šarvuotos;

brustveras – fortifikacinis įtvirtinimas, apsaugantis pylimą nuo artilerijos atakų, taip pat skirtas priešų apšaudymui (priemonė ginklui atremti);

citadelė - labiausiai įtvirtinta centrinė tvirtovės dalis, pritaikyta savarankiškai gynybai;

eskarpas – status pylimo šlaitas, esantis šalia tvirtovės;

flankas– bastiono šoninė dalis, ant kurios išsidėstydavo artilerija;

fligelis - šoninis įtvirtinimo korpusas;

fortifikacija – karo inžinerijos mokslas, teoriškai ir praktiškai nagrinėjantis gyvenviečių ir objektų apgynimo būdus;

fosa - įgilinta kliūtis, įrengta prieš gynybos liniją. Gali būti stačiakampio, trapecijos ar trikampio formos pjūvyje, sausa ar užpilta vandeniu (gynybinis griovys);

fosebrėja – prieš pagrindinį pylimą statomas priešpylimis, kuris gynė pėstininkus, esančius ant pylimo kelio, taip pat šaulius, stovinčius ugnies linijoje;

gynybos linija - įtvirtinta fronto atkarpa (pvz.: žemės pylimas), kurios kraštai remiasi į natūralias kliūtis arba į specialius įtvirtinimus. Charakteringa lauko gynybai. Kai kada sustiprinta baterijomis. Gali būti ištisinė ar nutrūkstanti;

gynybinis pylimas – viena iš pagrindinių priedangų gynėjams ir viena iš pagrindinių kliūčių puolantiems. Jis visada jungiasi su fosa (gali būti iš akmenų, rastų-žemės, žemės ir kt.);

glasis – žemės pylimas, esantis priešais tvirtovės fosą, skirtas prieš apšaudymui ir maskuotei;

hornverkas – už tvirtovės ribų esantis statinys, sudarytas iš dviejų pusinių bastionų ir kurtinos. Pasinaudojant šiais įtvirtinimais priešas atitolinamas nuo pagrindinės tvirtovės, užėmęs hornverką neturi jokios naudos;

kazematas - atspari gynybinio statinio patalpa, sauganti nuo artilerijos sviedinių ir bombų;

kontreskarpas – apmūrytas papildomas statinys, kuris pasunkindavo priešams prieiti prie fosos ir atsitraukti iš fosos dugno, tačiau kartu pasunkindavo ir tvirtovės įgulos išpuolius;

kronverkas – išorinis lauko įtvirtinimas, sudarytas iš vieno bastiono ir dviejų pusinių bastionų šonuose; šis įrenginys buvo statomas priešais kurtiną;

kurtina – (ital. *curtine* – uždanga), bastionai, sujungti tiesiu pylimu;

liunetas – atvira gorža lauko fortifikacijos įrenginys su vienu arba dviem fasais bei dviem flankais. Pirmą kartą pradamas statyti XVII a. II p. prancūzų-ispānų kare. XVIII a.

pb.-XIX a.pr. liunetai statomi tvirtovėse prieš glasi. Pagrindė liunetai buvo naudojami stebėjimui;

poterna - požeminė galerija;

pridengtas kelias – fosos išorėje rengiama paslėpta aikštelė, kurioje susirinkusi kariuomenė vykdavo išpuolius arba tiesiog sutikdavo artėjantį priešą;

ravelinas – papildomas tvirtovės trikampis lauko statinys, esantis pagrindinio griovio išorėje ties kurtinos viduriu. Jis padėjo bastionams atlaikyti atakos ugnį ir pridengti kurtiną;

redjutai – centrinis įtvirtinimas, kuriame esantys gynėjai išpareigodavo paskutiniam pasipriešinimui net tada, kai reduto fasai ir flankai buvo jau užimti;

redutas - nedidelis uždaras taisyklingo arba netaisyklingo daugiakampio formos lauko įtvirtinimas, dažniausiai įrengiamas apkasų, gynybinių linijų kampuose (suformuotas iš žemės, ar kt.), naudotas tiek apgulties, tiek puolimo metu;

retranšamentas – vidinis fortifikacijos įtvirtinimas, statytas šalia tvirtovės sienos;

rondelis – pusiau apvalus išsikišimas, statytas XV – XVI a. gynybinių sienų kampuose, paprastai šiek tiek aukštesnis už sieną;

naujoji italų sistema – XVI a. vid. visoje Europoje išplitusi nauja fortifikacijos sistema, kai sutrumpinama kurtina, paastrėja bastionų kampas, atsiranda pridengtas kelias ir iki tol nedaryti vidiniai statiniai. Bastionai padidėjo, pasidarė žymiai erdvesni, jie buvo apmūrijami. Tokiai sistemai sukurti reikėjo daug laiko, lėšų ir medžiagų;

senoji olandų sistema – XVII a. išplitusi pigesnė ir greičiau pastatoma fortifikacijos sistema, kai pradėdamos statyti kvadrato formos tvirtovės, paprasto plano, bastionai tapo kur kas erdvesni, statomi tik iš žemių pylimų, tokiu būdu sviediniai, atsitrenkę į žemių pylimą, nenuskeldavo skeveldrų. Tvirtovės gynėjai dėl papildomų statinių galėjo stovėti toliau nuo priešų ugnies linijos.;

šancai – lauko fortifikacija naudota XVII – XVIII a. tvirtovių stiprinimui, strategiškai svarbių kelių apsaugai. Tai taisyklingos formos keturkampiai, kurių kampuose statomi bastionai;

valgangas – viršutinė pylimo dalis, priekyje pridengta brustveru bei skirta artilerijos pabūklų laikymui.

Parengta pagal: *Encyklopedia techniki wojskowej. Warszawa. 1978, Gruszecki A. Bastionowe zamki w Malopolsce. Warszawa. 1962, Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija. T. III. Vilnius. 1978, Naronowicz – Naronski J. Budownictwo wojenne. Warszawa. 1957, Smetona A. Karybos žodynas. Vilnius. 1995, Военный энциклопедический словарь. Москва. 1986, Головин Н. Н. Полевое военно-инженерное дело. Paris, Советская военная энциклопедия. Москва. 1990. Т. I., Плюцинский А. Полевое военно-инженерное искусство. С-Петербург. 1886, Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь. Москва. 1946.*

3 priedas. Fortinių tvirtovių ir Pasaulinių karų fortifikacijų terminai.

baterija – artilerijos ugnies vienetas;

blindažas – uždaras lauko fortifikacinis įrenginys 4-8 žmonėms apsaugti nuo kulku, skeveldrų, minų, padegamųjų medžiagų ir branduolinio ginklo poveikio. Nuo slėptuvės skiriasi tuo, kad blindaže nėra kolektyvinių apsaugos nuo cheminio ginklo priemonių. Įrengimas iš parankinių ir pramoninių medžiagų (betono, plieno, medžio);

bunkeris – gerai įrengtas, su gultais, stalų, vėdinimu ir šildymu, kartais su maisto sandėliu ir tualetu, įtvirtinimas, skirtas gyventi ilgesniam laikui ir gintis;

fortas – ilgalaikis arba trumpalaikis uždaras įtvirtinimas gintis nuo puolančio prieš. Fortas būdavo tvirtovių arba lauko įtvirtinimų dalis;

fortinės tvirtovės – tvirtovės, turėjusios plačiai išdėstytus atskirus įtvirtinimus – fortus. XIX a. pr.-XX a. pr. fortus keitė fortinės grupės arba feste;

feste – tvirtovės teritorijoje išsklaidyta fortų sistema, sujungta tarpusavyje požeminiais įtvirtinimais – betoninės kazarmos, tranšėjos, slėptuvės.

Kaponierius – sausame tvirtovės griovyje įrengtas akmeninis skliautuotas statinys, iš kurio išilgai apšaudomas tas griovys; flankuojantis įrenginys, svaidantis ugnį priešingomis kryptimis;

kaponierius - 1. Sausame tvirtovės griovyje įrengtas akmeninis skliautuotas statinys, neaukštesnis negu fosos išorinis šlaitas, iš kurio išilgai apšaudomas tas griovys. 2. Įtvirtinto rajono kazematas su artilerijos pabūkle šaudyti į priešą sparną. Gali būti didieji, mažieji, pavieniai, dvigubi, užnugario ir kt. kaponieriai;

kazematas – tvirtovėse įrengta patalpa žmonėms ir ginkluotei saugoti nuo priešų ugnies priemonių. Kazematai būna koviniai, stebėjimo, gyvenamieji, sviedinių ir kt.;

kontreskarpinė siena - prieššlaitinė siena, esanti kitoje pusėje priešais fosos šlaitą;

liunetas – atvira gorža lauko fortifikacijos įrenginys su vienu arba dviem fasais bei dviem flankais. Pirmą kartą pradamas statyti XVII a. II p. prancūzų-ispānų kare. XVIII a. pb.-XIX a.pr. liunetai statomi tvirtovėse prieš glāsį. Pagrindė liunetai buvo naudojami stebėjimui;

okopa – žemės apkasas, skirtas šaulių atakai prieš pėstininkus;

poligoninė sistema - istorinio gynybinio statinio formavimo principas naudojant kaponierius ir tiesias bei laužytas į išorę gynybines sienas. Poligonalinio tipo buvo Kauno tvirtovė;

poterna – uždaras praėjimas tvirtovės statiniuose;

redanas – lauko fortifikacijos įrenginys, susidedantis iš dviejų fasų, iš kurių šaudant pridengiami netoli esantys įtvirtinimai;

slėptuvė – specialus hermetiškas statinys žmonėms apsaugoti nuo visų rūšių naikavimo priemonių. Slėptuvės būna kariuomenės ir civilinės saugos. Kariuomenės slėptuvės skirstomos

pagal apsaugos laipsnį, statybos medžiagą ir konstrukcijas. Civilinės slėptuvės paprastai statomos gynybos ir gyvenamosiose patalpose arba arti jų, dažnai rūsiuose arba atskirai po žeme. Jose įrengiamos oro, vandens, šildymo, kanalizacijos ir elektros tiekimo sistemos, todėl ten žmonės gali ilgai būti be individualių apsaugos priemonių;

tranšėja – nedengtas fortifikacinis įrenginys šaudyti, stebėti, saugiai judėti, saugoti kariams ir ginkluotei nuo priešo naikinimo priemonių. Tai griovys su vienu arba dviem pylimais, šaulių, kulkosvaidžių ir kt. aikštelėmis. Daromas sujungiant anksčiau išskastus pavienius šaulių apkasus.

Parengta pagal: *Encyklopedia techniki wojskowej. Warszawa. 1978; Gertus. Patvarioji fortifikacija. Panemunė. 1934; Pocius M., Baltrušaitis A. Lietuviškoji partizanų statyba // Statyba ir architektūra. Vilnius. 2001. IX; Smetona A. Karybos žodynas. Vilnius. 1995; Steponaitytė N. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba // Urbanistika ir architektūra. Vilnius. 2001. T. XXV. Nr. 3; Vičys Z., Kunigonis R., Žarys P. Miesto ir gyvenvietės fortifikacija. Vilnius. 2000; Чекмарев В. Теория крепостной обороны. Санкт-Петербург. 1910; Шпрек. В. Ф. Фортификационный словарь. Москва. 1946; Яковлев В. В. История крепостей. Санкт-Петербург. 1995.*

Santrauka

Karinis paveldas Lietuvoje, jo apsaugos ir tvarkymo problemos (1940-2005 m.)

Lietuvos karinis paveldas – viena istoriškai plačiausių kultūros paveldo dalių. Nuo pat valstybės susidarymo Lietuva visą savo energiją skyrė karybai, todėl buvo pasiekta ne mažai laimėjimų karo technikoje bei organizacijoje. Po paskutiniojo Respublikos padalijimo iki XX a. II p. įtvirtinimų statymas Lietuvos teritorijoje jau buvo svetimųjų prerogatyvoje.

Nepaisant šios kultūros paveldo objektų reikšmės, karinis paveldas nėra reglamentuotas kaip kompleksinis kultūros vertybių apsaugos objektas, o ir pati karinio paveldo sąvoka taikytina apibūdinant tik gynybinius įtvirtinimus. Tačiau šiai kultūros paveldo objektų grupei priskiriami visi patvariosios ir lauko fortifikacijos objektai – tiek gynybiniai, tiek apgulties įtvirtinimai.

Lietuvos karinis paveldas atspindi fortifikacijos raidą, reprezentuoja techninę pažangą, Vakarų Europos fortifikacijos mokyklų pavyzdžius. Ypač pažanga atsispindi bastioninėje fortifikacijoje. Tačiau dėl sudėtingos šio periodo fortifikacijos terminijos dažnai klystama įvardinant karinius įtvirtinimus. Objektai įvardijami skirtingais vardais, kartais sąvokos dubliuojasi, o dažnai ir visai neatitinka įtvirtinimo funkcijų. Ne mažai pasitaiko prieštaravimų tarp tyrinėtojų, priskiriant karinį objektą vienai ar kitai fortifikacijos grupei. Taip pat prieštaros kyla priskiriant objektus, kurie neatliks nei gynybinės, nei puolamosios funkcijos, karinio paveldo objektų grupei.

Lietuvos karinio paveldo apsauga, tvarkyba ir tinkamas panaudojimas tampa vis aktualesniu. Tai lemia išaugęs susidomėjimas karo istorija bei fortifikacija. Karinis paveldas sulaukia vis didesnio turistų ir karybos istorikų susidomėjimo. Tačiau saugomų objektų statusą turi ne visi karinio paveldo objektai. Sovietmečio sudarytuose paminklų sąrašuose ir Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre neįtrauktos XX a. fortifikacijos. Tačiau nemažai šio periodo fortifikacijų susilaukia privačių investicijų bei yra tvarkomos ir pritaikomos. Mažiausiai tvarkymo, o tuo pačiu ir tyrinėjimo, darbų sovietmečiu ir posovietinėje Lietuvoje susilaukė karinio archeologijos paveldo objektai, išskyrus piliakalnius. Tuo tarpu visi saugojami karinio architektūros paveldo objektai buvo ir yra daugiau mažiau tvarkomi, tačiau kai kuriems įtvirtinimams yra aktuali pritaikymo problema.

Summary

Military Heritage in Lithuania: Conservation and Maintenance Problems (1940-2005)

The military heritage of Lithuania is historically one of the broadest components of Lithuanian cultural heritage. From her very inception, the state Lithuania has exerted all her energies toward military science, achieving much in technology and organisation. After the final partition of the Republic until the second half of the twentieth century, the erection of fortifications was the prerogative of foreigners.

In spite of the significance of these kinds of cultural heritage sites and objects, military heritage remains unregulated as a combined subject for the protection of cultural values, and the very concept of military heritage has and is being applied only to defensive fortifications. Nonetheless, all architectural and earthwork fortification objects and sites – defensive as well as siege works – are assigned to this group of cultural heritage sites and objects.

The military heritage of Lithuania reflects the development of fortification construction and technical progress using the examples provided by the Western European school of fortification. Progress is especially represented in bastion fortification construction. Due to the complex terminology of fortifications of this period, however, errors are frequently made in correctly describing military fortifications. Objects and sites are called different things, concepts often overlap and frequently don't correspond at all with the functions of fortification. There is much disagreement among academics in assigning a given military object or site to one or another type of fortification. Contradictions also arise in trying to correctly assign sites and objects which do not have a defensive or offensive function to a military heritage site category.

The protection and maintenance of the military heritage of Lithuania and appropriate exploitation are becoming ever more urgent questions for society and the state. This has happened as a result of increasing interest in military history and fortification. Military heritage sites are experiencing ever greater interest on the part of tourists and historians of military historians, but some military heritage sites and objects have not been given protected site status yet. Likewise, fortifications from the twentieth century were not included on lists of monuments made during the Soviet period, nor entered in the Lithuanian register of immovable cultural assets. Even so, many fortifications from this period have received private investments and are being maintained and put to use. Archaeological military heritage sites and objects, with the exception of grave mounds, have received the least preservation efforts, and therefore the least investigation as well, during the Soviet and post-Soviet period in Lithuania. At the same time, all protected military architecture heritage sites and objects were and are more or

less maintained, although the problem of exploitation remains a problem at certain fortifications.